

KU LEUVEN

FACULTEIT SOCIALE WETENSCHAPPEN
MASTER OF SCIENCE IN DE SOCIOLOGIE

**De pensioenbescherming van
oudere weduwen en weduwnaars**

Vervangingsratio's bij verweduwing in een Belgische
en Europese context

Promotor: Prof. Dr. J. BERGHMAN
Assessor: Drs. H. PEETERS
Verslaggever: Prof. Dr. K. MATTHIJS

MASTERPROEF
aangeboden tot het
verkrijgen van de graad
van Master of Science
in de Sociologie
door
Nina DONVIL

Academiejaar 2012-2013

KU LEUVEN

FACULTEIT SOCIALE WETENSCHAPPEN
MASTER OF SCIENCE IN DE SOCIOLOGIE

**De pensioenbescherming van
oudere weduwen en weduwnaars**

Vervangingsratio's bij verweduwing in een Belgische
en Europese context

Promotor: Prof. Dr. J. BERGHMAN
Assessor: Drs. H. PEETERS
Verslaggever: Prof. Dr. K. MATTHIJS

MASTERPROEF
aangeboden tot het
verkrijgen van de graad
van Master of Science
in de Sociologie
door
Nina DONVIL

Academiejaar 2012-2013

Samenvatting

Één van de grootste actuele uitdagingen voor de Belgische sociale zekerheid is de verouderende bevolking. De vergrijzing plaatst het pensioensysteem hoog op de politieke agenda, wat blijkt uit de recente pensioenhervormingen en de samenstelling van de ‘Expertcommissie Pensioenhervormingen 2020-2040’. Wanneer het maatschappelijke gewicht van het pensioensysteem toeneemt, is het belangrijk de legitimiteit ervan te bewaken.

In deze masterproef wordt een vaak over het hoofd gezien onderdeel van het pensioensysteem onderzocht: het overlevingspensioen, of de pensioenbescherming voor weduwen en weduwnaars. We bestuderen de impact van het verlies van de huwelijkspartner op de levensstandaard bij ouderen en vergelijken de situatie van oudere weduwen en weduwnaars in verschillende Europese landen. Dit gebeurt enerzijds aan de hand van administratieve data van de Belgische overheid en anderzijds op basis van de Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe, met als theoretische achtergrond de nieuwe sociale risicotheorie.

Het voornaamste resultaat van de internationale vergelijking is dat in continentale en Zuid-Europese landen, waarin postmoderne evoluties zoals echtscheidingen en vrouwelijke tewerkstelling zich later voordeden, de levensstandaard van oudere weduwen en weduwnaars beter beschermd is dan in Scandinavische landen die deze evoluties eerder doormaakten. De pensioenbescherming van oudere weduwen en weduwnaars in België is bij de beste in Europa.

Als we dieper ingaan op het Belgische pensioensysteem vinden we dat de levensstandaard van Belgische weduwen en weduwnaars even goed beschermd is. Verder stellen we een horizontale herverdeling vast, waarbij de levensstandaard van lagere inkomensklassen bij verweduwing beter beschermd is dan die van hogere inkomensklassen. Ook vinden we dat tweeverdienersgezinnen en ouderen met een uitgebreide loopbaan minder goed beschermd zijn dan eenverdienersgezinnen en ouderen met een minder uitgebreide loopbaan. Bovendien zijn gehuwden opvallend veel beter beschermd tegen verweduwing dan tegen echtscheiding en is er voor (wettelijk) samenwonenden helemaal geen beschermingsmechanisme bij het verliezen van de partner.

Deze resultaten brengen er ons toe de legitimiteit van de huidige pensioenregelingen voor weduwen en weduwnaars in vraag te stellen. In een samenleving waarin vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie, het aandeel tweeverdienersgezinnen, het aantal echtscheidingen en het belang van samenwoonrelaties toeneemt, is het nodig om de sociale risico's waartegen het pensioensysteem bescherming biedt te herdefiniëren.

Inhoud

Lijst van tabellen	9
Lijst van Figures	11
Disclaimer	13
Voorwoord	15
Inleiding	17
DEEL 1. Probleemstelling: het verlies van de huwelijkspartner op oudere leeftijd	23
1. De financiële gevolgen van verweeduwing en vervangingsratio's als meetinstrument	23
1.1. De impact van verweeduwing op het financieel welzijn	23
1.2. Vervangingsratio's als maat van de verandering in levensstandaard	25
1.2.1. Theoretische vervangingsratio's	27
1.2.2. Empirische vervangingsratio's	31
2. Het verlies van de huwelijkspartner als een probleem van ouderen	36
3. Het verlies van de huwelijkspartner als een probleem van vrouwen	38
4. Het Belgische pensioensysteem	40
4.1. Pensioenregelingen binnen de eerste pijler	41
5. Beleidscontext	44
DEEL 2. Sociale risicotheorie	47
1. Oude en nieuwe sociale risico's	47
2. Sociale risico's en sociaal beleid	49
3. Verweeduwing als oud sociaal risico?	53
3.1. Het pensioensysteem: het rustpensioen	53
3.2. Het pensioensysteem: het overlevingspensioen	57
DEEL 3. Onderzoeksvraag en hypothesen	62
1. Nationaal: invloedrijke factoren	62
1.1. Persoonskenmerken	62
1.2. Kenmerken van de partner	63
1.3. Loopbaankenmerken	64
1.3.1. Gezinsniveau	64
1.3.2. Individueel niveau	66

2. Internationale vergelijking van vervangingsratio's	67
DEEL 4. Data en methode	72
1. Gegevensbronnen	72
1.1. Het belang van longitudinale data	72
1.2. Nationaal: administratieve data	74
1.3. Internationaal: Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe	75
2. Methodologie	77
2.2. Equivalentieschalen	77
2.3. Inkomen als variabele	81
2.3.1. Geldige en betrouwbare meting van inkomen	81
2.3.2. Inkomensbronnen	83
2.4. Een steekproef van verweduwen	84
3. Operationalisering	85
3.1. Administratieve data	85
3.1.1. Onafhankelijke variabelen: individuele en gezinskenmerken	85
3.1.2. Afhankelijke variabelen: vervangingsratio's	87
3.2. SHARE	88
3.2.1. Timing van nieuwe sociale risico's	89
3.2.2. De impact van verweduwing op de levensstandaard	90
DEEL 5. Analyse en resultaten	96
1. Nationale analyses	96
1.1. Outcome- en outputratio	96
1.2. Invloedrijke factoren	100
1.2.1. Enkelvoudige regressieanalyses	102
1.2.2. Meervoudige regressieanalyses	105
2. Internationale analyses	110
DEEL 6. Besluit	120
Referentielijst	124
Bijlage 1. Datavoorbereiding administratieve data	132
Bijlage 2. Datavoorbereiding SHARE-data	138

Tabellen

Tabel 1. Theoretische vervangingsratio's bij verwezuwing voor twee typegevallen	29
Tabel 2. Literatuuroverzicht empirische vervangingsratio's bij verwezuwing	34
Tabel 3. Industrieel en postindustrieeel sociaal beleid	51
Tabel 4. Vervangingsratio's bij verwezuwing voor verschillende Europese landen	69
Tabel 5. Correctiefactoren van verschillende equivalentieschalen	80
Tabel 6. De impact van de gebruikte equivalentieschaal op de vervangingsratio	80
Tabel 7. Aantal weduwen en wuwnaars in de SHARE-data (2004-2011)	89
Tabel 8. De timing van nieuwe sociale risico's	90
Tabel 9. Vier manieren om de evolutie van de levensstandaard meten aan de hand van SHARE-data	91
Tabel 10. Beschrijvende statistieken outputratio (N = 853)	98
Tabel 11. Beschrijvende statistieken outputratio (N = 874)	100
Tabel 12. Enkelvoudige regressieanalyse met afhankelijke variabele outcomeratio (N = 874)	103
Tabel 13. Meervoudige regressie-analyse met afhankelijke variabele outcomeratio (N = 874)	107
Tabel 14. Meervoudige regressie-analyse met afhankelijke variabele outcomeratio (N = 98)	108
Tabel 15. Verschillende metingen van de evolutie van de levensstandaard bij weduw(e)n(aars)	118
Tabel 16. Berekeningswijze vervangingsratio naar maand van verwezuwing (n=883)	135

Figuren

Figuur 1. Het aandeel weduwen en weduwnaars in België ouder dan 65 jaar in procent (1920-2012)	36
Figuur 2. Boxplot van de outputratio van Belgische verweduwden ouder dan 60 in 2008 (n = 852)	97
Figuur 3. Verdeling van de outputratio van Belgische verweduwden ouder dan 60 in 2008 (n = 849)	98
Figuur 4. Boxplot van de outcomeratio van Belgische verweduwden ouder dan 60 in 2008 (n = 874)	99
Figuur 5. Verdeling van de outcomeratio van Belgische verweduwden ouder dan 60 in 2008 (n = 874)	100
Figuur 6. Evolutie van de gepercipieerde levensstandaard (vraag CO007 ^a) bij verweduwing (2004-2012, N = 511)	111
Figuur 7. Evolutie van de gepercipieerde levensstandaard (vraag CO007 ^a) bij verweduwing (2004-2007, N = 235)	112
Figuur 8. Evolutie van de gepercipieerde levensstandaard (vraag CO007 ^a) bij verweduwing (2006-2012, N = 276)	113
Figuur 9. Gepercipieerde evolutie van de levensstandaard (vraag CO008 ^a) bij verweduwing (2004-2007, N = 437)	114
Figuur 10. Vervangingsratio bij verweduwing op basis van vraag HH017 ^a (2006-2012, N = 232)	115
Figuur 11. Vervangingsratio bij verweduwing op basis van het geaggregeerde huishoudelijk inkomen (2006-2012, N = 99)	116

Disclaimer

This paper uses data from SHARE wave 4 release 1.1.1, as of March 28th 2013 and SHARE wave 1 and 2 release 2.5.0, as of May 24th 2011. The SHARE data collection has been primarily funded by the European Commission through the 5th Framework Programme (project QLK6-CT-2001-00360 in the thematic programme Quality of Life), through the 6th Framework Programme (projects SHARE-I3, RII-CT-2006-062193, COMPARE, CIT5- CT-2005-028857, and SHARELIFE, CIT4-CT-2006-028812) and through the 7th Framework Programme (SHARE-PREP, N° 211909, SHARE-LEAP, N° 227822 and SHARE M4, N° 261982). Additional funding from the U.S. National Institute on Aging (U01 AG09740-13S2, P01 AG005842, P01 AG08291, P30 AG12815, R21 AG025169, Y1-AG-4553-01, IAG BSR06-11 and OGHA 04-064) and the German Ministry of Education and Research as well as from various national sources is gratefully acknowledged (see www.share-project.org for a full list of funding institutions).

Voorwoord

Ik richt graag een woord van dank aan iedereen die deze masterproef mee mogelijk maakte.

Ten eerste bedank ik mijn assessor, Hans Peeters, voor zijn nauwgezette en inspirerende begeleiding. Zonder de vele opmerkingen, besprekingen en suggesties was dit eindresultaat niet mogelijk geweest.

Vervolgens bedank ik Wouter De Tavernier voor de behulpzame ondersteuning bij de dataverwerking.

Mijn dank gaat verder uit naar Professor Berghman voor zijn steun voor en interesse in dit masterproefonderwerp.

Ook vermeld ik de organisaties waarvan ik de databanken kon gebruiken: ik dank het SHARE-team voor het inspirerende dataverzamelingsproject en het CeSo voor het ter beschikking stellen van cruciale data en een werkomgeving.

Verder bedank ik mijn ouders voor het nalezen van deze masterproef en voor de niet aflatende steun gedurende mijn volledige opleiding.

Ten slotte bedank ik mijn medestudenten voor vier onvergetelijk leuke, boeiende en mooie jaren.

Inleiding

*“Vicepremier en minister van Pensioenen Alexander De Croo stelt samen met minister van Zelfstandigen Sabine Laruelle, bevoegd voor zelfstandigenpensioenen, de ‘Commissie Pensioenhervorming 2020-2040’ in. Deze expertencommissie, samengesteld uit twaalf vooraanstaande experts, krijgt als taak verdere hervormingen voor te bereiden om zo **de sociale en financiële duurzaamheid van onze pensioenstelsels** verder te versterken”*

(Meulenberghs, 2013)

Het pensioensysteem vormt een cruciaal element binnen de Belgische sociale voorzieningen. Zowel wat betreft de publieke steun als de reikwijdte als het financieel aandeel, maken de pensioenen een bijzonder onderdeel uit van de sociale zekerheid. Het Belgische pensioensysteem is echter onvoldoende afgestemd op de hedendaagse samenleving waarin zich nieuwe sociale vraagstukken en risico's voordoen. Dit brengt de sociale en financiële houdbaarheid van het pensioensysteem in het gedrang. Daarom werd dit voorjaar een expertencommissie samengesteld die de nodige aanpassingen ter modernisering van de Belgische pensioenen zal onderzoeken. Deze masterproef heeft een meer beperkte, niettemin soortgelijke doelstelling. Op basis van wetenschappelijke data zal voor een specifiek onderdeel van het pensioensysteem worden nagegaan of het aan de huidige maatschappelijke noden beantwoordt.

In wat volgt lichten we kort de publieke steun, de reikwijdte en het financieel karakter van het pensioensysteem toe. Daarna gaan we in op de mogelijke bedreigingen en uitdagingen voor het pensioensysteem en verduidelijken we de precieze doelstelling van deze masterproef.

De Belgische samenleving wordt gekenmerkt door een eensgezindheid over het belang van maatschappelijke herverdeling door de overheid: 70% van de Belgen ondersteunt herverdelende overheidsmaatregelen en dit percentage bleef tijdens het voorbije decennium stabiel (ESS, 2002-2010). Voor het pensioensysteem in het bijzonder is de publieke steun opmerkelijk groot. Uit de European Values Study blijkt dat meer dan de helft van de Belgische

respondenten zeer sterk of sterk begaan is met de levensomstandigheden van 'bejaarden', tegenover slechts één vierde van de respondenten in het geval van werklozen (EVS, 2010).

Naast de publieke steun is ook de reikwijdte van de pensioenvoorzieningen in België opmerkelijk. In 2007 telde België 1.854.915 gepensioneerden binnen de eerste pensioenpijler, of 17% van de Belgische bevolking (Berghman, Debels, Vandenplas, Verleden, Mutsaerts, Peeters & Verpoorten, 2010). Verder blijkt dat het pensioensysteem in aanzienlijke mate bijdraagt aan de inkomsten van ouderen. In 2010 was voor 92% van de Belgische 65-plussers het pensioen de belangrijkste bron van inkomsten (ESS, 2002-2010).

Niet alleen betreffende de publieke steun en de reikwijdte, maar ook met betrekking tot het financieel gewicht is het pensioensysteem een belangrijke voorziening binnen de sociale bescherming: in 2010 maakten de pensioenuitgaven 23% van de totale overheidsuitgaven uit, goed voor 43 miljard euro (invaliditeitspensioen, vervroegd pensioen, rustpensioen en overlevingspensioen) (Eurostat, 2013a; 2013b). De pensioenuitgaven worden verwacht nog verder te stijgen tot 13,9% van het bruto binnenlands product in 2030, tegenover 12,1% in 2010 (Eurostat, 2013c).

Er is dus een diepgewortelde consensus over de noodzaak van maatschappelijke herverdeling in het algemeen en over het belang van pensioenen in het bijzonder. Bovendien hebben pensioenen een groot financieel gewicht, zowel voor individuele huishoudens als voor de overheid. Daarom is het van belang de legitimiteit, de effectiviteit en de efficiëntie van het pensioensysteem te waarborgen. Deze elementen zijn echter sterk plaats- en tijdafhankelijk. De veranderlijke politieke, economische, culturele en demografische context bepalen welke herverdeling gerechtvaardigd en houdbaar is en hoe de verzorgingsstaat moet worden ingericht.

De belangrijkste veranderingen waarmee de verzorgingsstaat de laatste decennia werd geconfronteerd, zijn: internationalisering, europeanisering en globalisering, verminderde productiviteitswinsten, werkloosheidsgroei, de flexibilisering van arbeid, toenemende migratie, de opkomst van rechtse populistische politieke partijen, veranderende gendernormen en gezinsvormen, bevolkingsveroudering en de verschuiving van een secundaire naar een tertiaire economie. Deze veranderingen brengen nieuwe risico's

met zich mee waar de verzorgingsstaat al dan niet collectieve bescherming voor kan organiseren.

Daar waar het sociaal systeem in het algemeen met moeilijkheden geconfronteerd wordt, staat het pensioensysteem in het bijzonder voor uitzonderlijk grote uitdagingen. Daar zijn twee hoofdredenen voor.

De eerste reden is de robuustheid van het pensioensysteem. Toenemende welvaart en pensioenhervormingen gedurende de 20e eeuw leidden tot de democratisering van de pensionering. Momenteel betekent het pensioen voor een groot deel van de bevolking een uitgestrekte periode van terugtrekking uit de arbeidsmarkt met een voldoende hoge levensstandaard (Myles, 2002, p. 130). Deze ontwikkeling is één van de belangrijkste sociale verwezenlijkingen van de 20e eeuw en het uitgebreide pensioensysteem wordt op dit ogenblik als een verworven sociaal recht beschouwd. Bijgevolg is het moeilijk om aanpassingen aan nieuwe risico's door te voeren in het bestaande systeem: "Old age pensions are often seen as the most resilient artefacts of the post-war welfare state, least likely to confront profound reform" (Hemerijck, 2012, p. 31).

Een tweede reden voor de bijzondere aandacht voor pensioenen is het toenemende belang van het pensioensysteem ten gevolge van de verouderende bevolking. Het vruchtbaarheidscijfer ligt laag en de levensverwachting stijgt, waardoor het aantal ouderen zowel relatief als absoluut toeneemt. Bovendien zorgen uitgestelde arbeidsmarkttoetreding, niet-actieve perioden en vervroegde pensioenregelingen ervoor dat het aandeel van gepensioneerden sterk toeneemt in vergelijking met het aandeel tewerkgestelden. In combinatie met werkloosheidsgroei en arbeidsmarktonzekerheid leidt deze trend ertoe dat steeds meer kwetsbare ouderen steeds beter tegen armoede of verlies van levensstandaard op latere leeftijd beschermd zullen moeten worden.

Omwille van het toenemend belang en de bestendigheid van het pensioensysteem is het relevant om na te gaan in welke mate de pensioenregelingen beantwoorden aan hedendaagse uitdagingen.

Pensioensystemen beschermen tegen twee sociale risico's: het verouderingsrisico en het overlevingsrisico. Hoewel bescherming tegen het overlevingsrisico van groot belang is voor de

levensstandaard van ouderen, wordt dit risico vaak over het hoofd gezien in onderzoek naar pensioensystemen (Peeters, Verschraegen & Debels, publicatie 2014). Daarom wordt in deze masterproef de bescherming tegen het overlevingsrisico onderzocht. We beschouwen dus niet het volledige pensioensysteem, maar concentreren ons op het overlevingspensioen, de pensioenbescherming van weduwen en weduwnaars. Het overlevingspensioen is een pensioenregeling die sterk verankerd is in traditionele opvattingen over gezin en arbeid. Bijgevolg is het in de context van maatschappelijke veranderingen bijzonder relevant om het overlevingspensioen te onderzoeken.

We bestuderen in deze masterproef de levensstandaardbeveiligende functie van het overlevingspensioen: beschermen de huidige pensioenregelingen weduwen en weduwnaars op oudere leeftijd tegen een achteruitgang van de levensstandaard ten gevolge van het verlies van de huwelijkspartner? Enerzijds proberen we een globaal beeld te vormen van de financiële situatie van verweeduwen. Anderzijds gaan we na of het overlevingspensioen voldoende is afgestemd op de actuele samenleving door te onderzoeken welke risicogroepen het best worden beschermd.

Om een genuanceerd beeld te krijgen van de financiële situatie van oudere weduwen en weduwnaars is een kwantitatieve beoordeling van deze situatie vereist. We zullen daarom de levensomstandigheden van weduw(e)n(aars) vergelijken met hun vroegere gehuwde situatie aan de hand van vervangingsratio's. Vervangingsratio's geven de verhouding van de levensstandaard na verweduwing ten opzicht van deze voor verweduwing weer. Dankzij deze longitudinale benadering kan het effect van verweduwing op de levensstandaard worden blootgelegd.

In deze masterproef staan drie onderzoeksvragen centraal:

OV1: hoe zien de vervangingsratio's bij verweduwing van Belgische weduwen en weduwnaars eruit?

OV2: welke factoren zijn van invloed op de vervangingsratio's bij verweduwing?

OV3: hoe situeren de Belgische vervangingsratio's bij verweduwing zich in Europese context?

In deel 1 worden deze onderzoeksvragen gekaderd door het concept vervangingsratio verder toe te lichten, door verweduwing als een probleem van vrouwen en ouderen uit te leggen en door de relevante pensioenregelingen en beleidscontext te bespreken. In deel 2 verduidelijken we de theoretische achtergrond van deze masterproef, de nieuwe sociale risictheorie van Bonoli. In deel 3 worden op basis van deze theorie hypothesen uitgewerkt. Vervolgens worden in Deel 4 de gebruikte data en enkele methodologische kwesties besproken. In deel 5 leggen we de analyses en onderzoeksresultaten voor. We sluiten af met de samenvattende conclusies in deel 6.

DEEL 1. Probleemstelling: het verlies van de huwelijkspartner op oudere leeftijd

In de probleemstelling verklaren we eerst waarom we precies de financiële gevolgen van verweduwing bestuderen en gaan we dieper in op het concept ‘vervangingsratio’ dat we hiervoor gebruiken. We bespreken ook de relevante literatuur. Daarna verduidelijken we waarom verweduwing vooral een probleem van ouderen en van vrouwen is. Vervolgens behandelen we de relevant Belgische pensioenregelingen. Ten slotte geven we informatie over de Belgische en Europese beleidscontext.

1. De financiële gevolgen van verweduwing en vervangingsratio’s als meetinstrument

1.1. De impact van verweduwing op het financieel welzijn

Deze masterproef concentreert zich op de financiële gevolgen van verweduwing. Voorgaand onderzoek naar verweduwing op oudere leeftijd bestudeerde vooral het psychisch, fysisch en sociaal welzijn van weduwen. Zo verscheen in de jaren ‘70 een eerste onderzoek dat de levenstevredenheid van weduwen en gehuwde vrouwen vergeleek (Dooghe & Vanderleyden, 1978). Later werd ook de leefsituatie, het lichamelijk en huishoudelijk functioneren, het mentaal functioneren en het sociaal functioneren van weduwen met die van gehuwde vrouwen vergeleken (Vanderleyden, 1991). Uit deze studies bleek dat de psychische, fysische en sociale situatie van verweduwde vrouwen minder negatief is dan algemeen wordt gedacht. Men stelde wel vast dat weduwen in vergelijking met gehuwde vrouwen slechter functioneren op mentaal vlak en vaker gevoelens van eenzaamheid ondervinden. Verder leidt verweduwing tot een verhoogde kans op mortaliteit, depressie en stemmingsstoornissen (Mortelmans & Ponnet, 2009, p. 662).

De financiële situatie van Belgische weduwen en weduwnaars werd tot nog toe slechts beperkt in kaart gebracht. Vanderleyden (1991) vergeleek de financiële situatie van weduwen met die van gehuwde vrouwen. Daaruit bleek dat weduwen meer financiële

Deel 1: probleemstelling

problemen hebben dan gehuwde vrouwen: het gemiddeld pensioeninkomen van weduwen ligt lager en weduwen verklaren vaker moeilijk rond te komen. Ponnet en Mortelmans onderzochten welke factoren het armoederisico bij het verliezen van de huwelijkspartner vergroten (Ponnet & Mortelmans, 2007). Zij vonden dat vrouwen, Brusselaars, laagopgeleiden, mensen met kinderen en alleenstaanden meer kans maken om onder de armoedegrens terecht te komen na het verliezen van de huwelijkspartner.

Ook in de rest van Europa is de academische aandacht voor het financieel welzijn van weduwen tot nog toe relatief beperkt. De Verenigde Staten daarentegen kennen een sterkere onderzoekstraditie omtrent dit onderwerp. Met de Longitudinal Study of Aging (LSOA), de Health and Retirement Survey (HRS) en de study of Asset and Health Dynamics Among the Oldest Old (AHEAD) beschikken de Verenigde Staten over een aantal waardevolle databronnen voor het bestuderen van ouderen. Dit leidde tot verschillende Amerikaanse studies die de situatie van weduwen bestuderen.

Reeds in 1987 onderzochten Hurd en Wise de determinanten van het verhoogde armoederisico bij Amerikaanse weduwen. Verschillende hieropvolgende publicaties bevestigden de kwetsbare positie van oudere weduwen in de Verenigde Staten (Sandell & Iams, 1997; O'Rand & Henretta, 1999; Sevak, Weir & Willis, 2003; Gillen & Kim, 2009). In de Verenigde Staten is het verliezen van de huwelijkspartner schadelijker voor de levensstandaard van oudere vrouwen dan voor die van oudere mannen (Sandell & Iams, 1997; Gillen & Kim, 2009). Een vijfde van de oudere weduwen leeft er onder de armoedegrens en tweederde van de arme oudere vrouwen zijn weduwen (Sandell & Iams, 1997). Verder hebben alleenstaande oude vrouwen drie keer zoveel kans om onder de armoedegrens terecht te komen als koppels. Ten gevolge van verweduwing verdubbelde het aantal arme vrouwen binnen eenzelfde groep (Gillen & Kim, 2009). Een belangrijke reden voor de financiële problemen van Amerikaanse weduwen is het onvoldoend uitgebouwde overlevingspensioen (Hurd & Wise, 1991).

Voor Europa zijn de financiële gevolgen van verweduwing voor oudere vrouwen minder goed gedocumenteerd. Het is dus nodig de

situatie van weduwen en weduwnaars in Europese landen, waar over het algemeen een beter uitgebouwde sociale bescherming geldt, verder te bestuderen. De eenzijdige nadruk op de psychologische impact van verweduwing geeft immers slechts een gedeeltelijk beeld van de situatie van oudere weduwen en weduwnaars: “researchers may develop a more thorough understanding of how older adults adjust to loss by considering a fuller range of social, economic and behavioral outcomes” (Carr & Bodnar-Deren, 2009, p. 717). Daarom legt deze masterproef zich toe op de financiële gevolgen van verweduwing.

De belangstelling voor het financiële vraagstuk komt enerzijds voort uit bezorgdheid om het financieel welzijn van oudere weduwen en weduwnaars en anderzijds uit het vermoeden dat bepaalde elementen van het pensioensysteem niet optimaal zijn afgestemd op de huidige samenleving en de daarin geldende sociale risico's. Het is van belang om na te gaan welke impact verweduwing op latere leeftijd heeft op de financiële situatie van weduw(e)n(aars) en om te onderzoeken of deze impact verschillend is voor verschillende maatschappelijke groepen.

1.2. Vervangingsratio's als maat van de verandering in levensstandaard

We zullen de invloed van verweduwing op het financieel welzijn van ouderen meten aan de hand van vervangingsratio's. Vervangingsratio's bestuderen de verandering in levensstandaard na een gebeurtenis en kunnen gebruikt worden voor de studie van verschillende levensloopgebeurtenissen.

Bij ouderen worden vervangingsratio's vooral gebruikt om het gevolg van pensionering te bestuderen. In dat geval wordt de bescherming tegen het verouderingsrisico onderzocht. Hier zijn we echter geïnteresseerd in de bescherming tegen het overlevingsrisico en zullen we vervangingsratio's gebruiken voor de studie van de gevolgen van verweduwing. De vervangingsratio bij verweduwing wordt als volgt opgesteld:

Deel 1: probleemstelling

$$\text{vervangingsratio} = \frac{\text{levensstandaard na verweduwing}}{\text{levensstandaard voor verweduwing}}$$

Het aantal publicaties dat reeds vervangingsratio's bij verweduwing berekende, is beperkt (Holden & Brand, 2004; Ahn, 2005; Burkhauser, Giles, Lillard & Schwarze, 2005; Bonnet & Hourriez, 2009; James, 2009). Zowel de OESO (2011) als de Europese Unie (Eurostat, 2012d) publiceren vervangingsratio's bij pensionering, maar geen van beide instanties berekent deze bij verweduwing (Peeters, Debels & Berghman, 2012).

Er zijn een aantal redenen waarom men tijdens zijn pensioen minder inkomsten nodig heeft dan tijdens de tewerkstelling. Bij het verlaten van de arbeidsmarkt zorgen veranderingen in transportkosten en andere werkgerelateerde kostencategorieën ervoor dat gepensioneerden minder inkomsten nodig hebben dan tewerkgestelden om dezelfde levensstandaard te behouden (Palmer, 1994). Daarom betekent een vervangingsratio bij pensionering die een daling van de inkomsten weergeeft niet noodzakelijk een daling van de levensstandaard.

Bij verweduwing verschilt de situatie grondig. Er zijn weinig factoren die ervoor zorgen dat minder inkomsten per persoon vereist zijn na het overlijden van de partner dan ervoor. Integendeel, wegens wegvallende schaalvoordelen en de kosten die gepaard gaan met het levenseinde van de partner heeft de overblijvende partner méér dan de helft van het vroeger gezamenlijk inkomen nodig om de levensstandaard te behouden. Wanneer we dus het geïndividualiseerd inkomen voor verweduwing vergelijken met het beschikbaar inkomen na verweduwing zou het laatstgenoemde bedrag dan ook niet lager mogen liggen dan het eerstgenoemde.

Bij het opstellen van vervangingsratio's moeten we bepalen op basis van welke gegevens we deze willen berekenen. Wanneer de prestatie van het pensioensysteem wil isoleren, door Peeters, Debels & Berghman (2012) de 'output' focus genoemd, dient men alleen de pensioeninkomsten in rekening te brengen. Dit type vervangingsratio werd gedefinieerd door Barr en Diamond (2010, p. 22): "A survivor replacement rate is the ratio of the benefit going to a widow or

widower compared with what was received by the couple when both were alive”.

Wanneer men geïnteresseerd is in de invloed van verweeduwing op de levensstandaard van ouderen in een ruimere maatschappelijke context, kiest men beter voor de ‘outcome’ focus die rekening houdt met alle inkomstenbronnen (Peeters, Debels & Berghman, 2012).

We beschouwen de pensioenverzekering als een invloedrijke factor voor de levensstandaard van ouderen, maar zeker niet als de enige. Naast het (overlevings)pensioen zijn er nog andere bronnen van inkomen voor oudere weduw(e)n(aars), zoals inkomen uit bezittingen of uitkeringen. Er zijn geen databronnen beschikbaar die toelaten om alle relevante inkomstenbronnen op te nemen bij de berekening van vervangingsratio’s bij verweeduwing. Toch zullen we zo volledig mogelijk tewerk gaan binnen de grenzen die de data ons opleggen. We zullen zowel de output als de outcome vervangingsratio’s berekenen.

1.2.1. Theoretische vervangingsratio’s

Bij het berekenen van vervangingsratio’s is er verder de keuze tussen theoretische en empirische ratio’s. Theoretische vervangingsratio’s worden berekend op basis van de geldende pensioenformules terwijl empirische ratio’s worden opgesteld op basis van individuele inkomensgegevens.

Het voordeel van theoretische ratio’s is dat ontbrekende data geen belemmering vormen bij de berekening. Ook zijn theoretische ratio’s nuttig voor de (internationale) vergelijking van pensioenregelingen: ze laten toe verschillende pensioenregelingen te vergelijken los van de carrièrepatronen die ermee verbonden zijn (Peeters, Verschraegen & Debels, publicatie 2014).

We geven een illustratie van theoretische vervangingsratio’s aan de hand van tabel 1¹. De basis hiervoor vormen twee hypothetische echtparen waarvoor Raes (2009) de inkomenssituatie construeerde.

---

¹ Dit voorbeeld wordt verder besproken bij het opstellen van hypotheses over vervangingsratio’s van Belgische weduwen en weduwnaars, meerbepaald onder *hypothese 4* en *hypothese 7*.

Deel 1: probleemstelling

Het betreft een tweeverdienersgezin en een eenverdienersgezin, waarbij het gezinsinkomen van beide echtparen tijdens de actieve levensfase 3000 euro per maand bedraagt. Op basis van Raes' berekeningen leiden we het geïndividualiseerd inkomen van de verschillende individuen af door het gezinsinkomen te corrigeren aan de hand van de vierkantswortelequivalentieschaal². Zo berekenen we het geïndividualiseerd inkomen voor en na pensionering. Verder berekende Raes voor ieder individu het inkomensbedrag op dat hij/zij zou ontvangen na het overlijden van de huwelijkspartner. Dit bedrag wordt gevormd door het rustpensioen en/of het overlevingspensioen. Ten slotte stellen we de vervangingsratio bij verweduwing op door de breuk te nemen van het inkomen na het overlijden van de partner en het geïndividualiseerd inkomen tijdens het pensioen. Een ratio van 1 betekent dat de levensstandaard van het individu ongewijzigd blijft bij verweduwing. Een ratio kleiner dan 1 betekent een achteruitgang en een ratio groter dan 1 betekent een vooruitgang in de levensstandaard.

Voor deze prototypische echtparen liggen de vervangingsratio's na het overlijden van de partner relatief hoog. Het individueel beschikbaar inkomen neemt in het slechtste geval af met 25% en de levensstandaard groeit in het beste geval met 13%. Deze resultaten moeten echter gerelativeerd worden aangezien het hier om hypothetische gevallen gaat waarbij verschillende assumpties werden gemaakt. De assumptie van een volledige loopbaan is waarschijnlijk de meest problematische, aangezien uit onderzoek blijkt dat de actuele pensioenen berekend worden op een gemiddelde loopbaan (gepresteerde jaren + gelijkgestelde jaren) van 37 jaar voor mannen en 28 jaar voor vrouwen (Braes, Herremans & Sels, 2011, p. 18). Verder gelden deze vervangingsratio's alleen voor gezinnen die niet over andere inkomsten zoals een tweedepijlerpensioen beschikken.

---

² Zie deel 4 paragraaf 2.2. 'Equivalentieschalen'.

Tabel 1. Theoretische vervangingsratio's bij verweduwing voor twee typegevallen

		(a)	(b)	(c)	(d)	(e)	(f)	(g)
		Loopbaanduur	Arbeidsinkomen	Individueel inkomen voor pensioen	Rustpensioen	Individueel inkomen na pensioen	Inkomen na overlijden partner	Vervangingsratio bij verweduwing
koppel 1	Jef	45	1600	2121 ^a	960	1273 ^a	960	0,75 ^b
	Marie	45	1400	2121 ^a	840	1273 ^a	1056	0,83 ^b
koppel 2	Louis	45	3000	2121 ^a	2250	1591 ^a	1800	1,13 ^b
	Charlotte	0	0	2121 ^a	0	1591 ^a	1800	1,13 ^b

^a Gezinsinkomsten werden geïndividualiseerd aan de hand van de vierkantswortelequivalentieschaal, zie deel 4 paragraaf 2.2.

^b Kolom (g) = kolom (f) / kolom (e)

Bron: Raes, 2009 + eigen berekeningen

Deel 1: probleemstelling

James (2009) stelde theoretische vervangingsratio's bij verweduwing op voor verschillende Europese landen. Wanneer we de Belgische ratio's met die van andere landen vergelijken, blijkt dat België het relatief goed doet in het geval van een éénverdienersgezin (type Louis en Charlotte). Voor een tweeverdienersgezin (type Jef en Marie) scoort België lager dan gemiddeld, wat mogelijk te wijten is aan het niet in rekening brengen van de tweede pensioenpijler (Peeters, Debels & Berghman, 2012).

De cijfers van James zijn echter onvoldoende om het Belgische pensioensysteem in internationale context te evalueren. Aan theoretische vervangingsratio's zijn namelijk belangrijke nadelen verbonden: deze ratio's verschaffen alleen informatie over het beperkt aantal typegevallen waarvoor ze werden berekend en leveren dus geen representatief beeld op (Peeters, Debels & Berghman, 2012).

Theoretische ratio's kunnen bijvoorbeeld steeds maar voor één bepaald pensioenstelsel berekend worden, en niet voor een pensioensysteem als geheel (Peeters, Verschraegen & Debels, publicatie 2014). Aangezien het aantal pensioenstelsels verschilt per land maakt dit internationale vergelijking moeilijk: theoretische vervangingsratio's die in één land de volledige populatie beschrijven en in een ander land slechts voor een deel van de bevolking gelden, zijn moeilijk te vergelijken.

Tweedepijlerpensioenen vormen een bijkomend probleem bij het berekenen van theoretische vervangingsratio's (Peeters, Verschraegen & Debels, publicatie 2014). In landen waar tweedepijlerpensioenen veelvoorkomend zijn, bestaan vaak een groot aantal verschillende regelingen binnen de tweede pijler. Het is vrijwel onmogelijk om deze variatie aan pensioenregelingen op een geldige wijze op te nemen in de berekening van theoretische vervangingsratio's.

We concluderen dat theoretische vervangingsratio's een goede methodologische keuze vormen voor het vergelijken van specifieke pensioenregelingen maar niet voor de vergelijking van volledige pensioensystemen. Aangezien we hier geïnteresseerd zijn in het globale effect van het pensioensysteem binnen de bredere maatschappelijke context en over de nodige data beschikken, kiezen we ervoor om empirische ratio's te berekenen.

1.2.2. Empirische vervangingsratio's

In de vorige paragraaf legden we uit dat bij het opstellen van theoretische vervangingsratio's ruwe assumpties worden gehanteerd waardoor de externe geldigheid van deze ratio's betwifelbaar is (Bonnet & Hourriez, 2007; Peeters, Verschraegen & Debels, publicatie 2014). Daarom berekenen we in deze masterproef empirische vervangingsratio's bij verweduwing.

Voor het opstellen van empirische vervangingsratio's zijn longitudinale data vereist. Weinig databanken die inkomensgegevens bevatten zijn longitudinaal van aard, bijgevolg berekenden slechts een paar studies reeds empirische vervangingsratio's bij verweduwing. Deze worden weergegeven in tabel 2.

In het eerste relevante onderzoek stelde Ahn (2005) vervangingsratio's bij verweduwing op voor verschillende Europese landen. Het voornaamste resultaat is dat het huishoudelijk inkomen over het algemeen afneemt ten gevolge van verweduwing. Verder waren de vervangingsratio's gemiddeld genomen lager voor vrouwen dan voor mannen. Het grootste verschil werd vastgesteld in Denemarken waar een mannelijke vervangingsratio van 0,81 en een vrouwelijke van 0,54 werd vastgesteld. Met een vervangingsratio van 0,76 voor mannen scoort België gemiddeld en de vervangingsratio van 0,73 voor vrouwen ligt hoger dan het Europese gemiddelde.

Hoewel deze studie een longitudinaal karakter heeft, is ze niet geschikt voor het beantwoorden van onze onderzoeksvragen. De reden hiervoor is meervoudig. Het eerste en grootste tekort van deze studie vanuit onze probleemstelling is dat ze zich niet beperkt tot gegevens over oudere weduwen en weduwnaars. Een tweede probleem is de berekeningswijze van de vervangingsratio's: deze werden berekend op basis van gemiddelde groepsinkomsten. Door het ontbreken van individuele vervangingsratio's kan het effect van individuele kenmerken op vervangingsratio's niet worden vastgesteld. Een derde tekortkoming is dat het maandelijks huishoudelijk inkomen gebruikt werd als maat voor het beschikbaar inkomen. Er werd met andere woorden geen correctie voor de huishoudsamenstelling toegepast. Een vierde opmerking betreft de tijdspanne van de gegevens: Ahn gebruikt data van het European Community Household Panel die dateren uit de periode 1994-2001.

Deel 1: probleemstelling

Deze gegevens geven dus geen goed beeld van de actuele situatie van weduwen en weduwnaars. Ten slotte beschikt de auteur over een klein aantal observaties voor België (33 mannen, 83 vrouwen) wat de veralgemeenbaarheid van de resultaten compliceert.

De tweede relevante studie werd uitgevoerd door Burkhauser, Giles, Lillard & Schwarze (2005). Zij stelden op basis van het Cross-National Equivalent File vervangingsratio's op voor Duitsland, de Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Canada. Verschillende van de problemen uit het onderzoek van Ahn vinden we niet terug in dit onderzoek. Deze auteurs pasten wel een correctie toe voor de huishoudsamenstelling. Deze studie is ook betrouwbaarder dankzij de grote steekproef. Verder werd met individuele gegevens gewerkt, wat interessante analyses toelaat. Zo werden in de vier landen de hoogste vervangingsratio's bij de laagste inkomensgroep geobserveerd en de laagste vervangingsratio's bij de hoogste inkomensgroep. In de Verenigde Staten werd de meest ongelijke verdeling van vervangingsratio's vastgesteld en in Duitsland de minst ongelijke verdeling.

Ook deze tweede studie is echter niet geschikt voor het beantwoorden van onze onderzoeksvragen. Ten eerste werden alleen weduwen en geen weduwnaars onderzocht. Aangezien we geïnteresseerd zijn in genderverschillen is het van belang om zowel mannen als vrouwen te onderzoeken. Ten tweede maakt België geen onderdeel uit van de onderzochte landen en is het aantal bestudeerde landen te klein om een uitgebreide internationale vergelijking door te voeren.

De derde studie van Holden & Brand (2004) baseerde zich op dezelfde CNEF-gegevens voor het opstellen van vervangingsratio's voor Groot-Brittannië, Duitsland en de Verenigde Staten. De onderzoeksresultaten bevestigen de bevindingen van Burkhauser e.a. (2005): de laagste ratio's werden in de Verenigde Staten vastgesteld, waar een relatief grote economische ongelijkheid onder weduwen heerst. Verder blijkt uit dit onderzoek dat vooral private inkomsten afnemen na verweduwing. De auteurs benadrukken dan ook het belang van publieke pensioenregelingen.

Ook dit onderzoek is niet geschikt voor het beantwoorden van de voorliggende onderzoeksvragen omwille van dezelfde redenen die gelden voor het onderzoek van Burkhauser e.a. (2005).

De laatste relevante studie is die van Bonnet & Hourriez (2009), die vervangingsratio's voor Franse weduwen en weduwnaars opstelden. Dit is de enige studie van de vier die zich concentreert op onze onderzoeksgroep van oudere weduwen en weduwnaars. Voor vrouwen werd een lagere ratio (0,97) dan voor mannen (1,17) gevonden. Verder bleek dat hoe hoger het aandeel van de eigen inkomsten in het huishoudbudget is, hoe minder sterk de daling in levensstandaard na verweduwing.

Ook deze laatste studie is niet geschikt om de onderzoeksvragen te beantwoorden aangezien alleen gegevens voor Frankrijk werden verzameld.

De bestaande studies naar vervangingsratio's bij verweduwing geven aan welke individuele kenmerken van invloed kunnen zijn op deze vervangingsratio's. In deze masterproef vullen we de beschikbare gegevens aan met vervangingsratio's voor België die we berekenen aan de hand van administratieve data en met vervangingsratio's voor een aantal Europese landen die we berekenen op basis van SHARE-data.

Tabel 2. Literatuuroverzicht empirische vervangingsratio's bij verweeduwing

Studie	Landen	Data	Methode	Resultaten ^a
Ahn (2005)	AT, BE, DE, DK, ES, FI, FR, GR, IE, IT, NL, PT, UK	Surveygegevens: European Community Household Panel (1994-2001) N = 3333 Leeftijd =16 tot 65+ ♀ ♂	Alle inkomstenbronnen Netto Geen correctie voor huishoudsamenstelling	Het totaal huishoudelijk inkomen neemt af na verweeduwing, vooral bij alleenwonenden en vrouwen Grootste daling en grootste genderverschil in Denemarken (♀ = 0,54; ♂ = 0,81) Kleinste daling in Frankrijk (♀ = 0,84; ♂ = 0,77) Kleinste genderverschil in België (♀ = 0,73; ♂ = 0,76)
Burkhauser, Giles, Lillard & Schwarze (2005)	CA, DE, GB, VSA	Surveygegevens: Cross-National Equivalent File (1970-2000) N = 1985 Leeftijd: geen leeftijdsbeperking ♀	Alle inkomstenbronnen Netto Vierkantswortelschaal (1.4) ^b	CA: 62-69 (0,94), 70+ (0,96) DE: 62-69 (0,95), 70+ (0,95) GB: 62-69 (0,92), 70+ (0,76) VSA: 62-69 (0,89), 70+ (0,94) De meest ongelijke verdeling van vervangingsratio's in de VSA, de meest gelijke in DE Overal de hoogste ratio's onder laagste inkomens, de laagste ratio's onder hoogste inkomens

Tabel 2. Vervolg

Holden & Brand (2004)	DE, GB, VSA	Surveygegevens: Cross-National Equivalent File (1984-1998) N = 915 Leeftijd: geen leeftijdsbeperking ♀	Alle inkomstenbronnen Netto Oude OESO schaal (1.7) ^b Vierkantwortelschaal (1.4) ^b	DE (1.03) ^c GB (0.95) ^c VSA (0.76) ^c In de VSA de laagste ratio's en een grotere economische ongelijkheid onder weduwen. Vooral private inkomsten nemen af na verweduwing
Bonnet & Hourriez (2009)	FR	Koppeling van survey- en fiscale gegevens: Les enquetes "revenus fiscaux" de l'Insee (1998-2001) N= 147 Leeftijd = 63+ ♀ ♂	Inkomen uit arbeid, uit uitkeringen, uit vermogen (onvolledig), uit roerende en onroerende goederen (onvolledig) Netto OESO schaal (1.5) ^b	De ratio voor vrouwen (0.97) is lager dan die voor mannen (1.17) Hoe hoger het aandeel van de eigen inkomsten in het huishoudbudget, hoe minder groot de daling van de levensstandaard na verweduwing

^a De getallen tussen haakjes zijn de berekende vervangingsratio's

^b Dit getal is de correctiefactor die werd gebruikt bij de individualisering van gezinsinkomsten

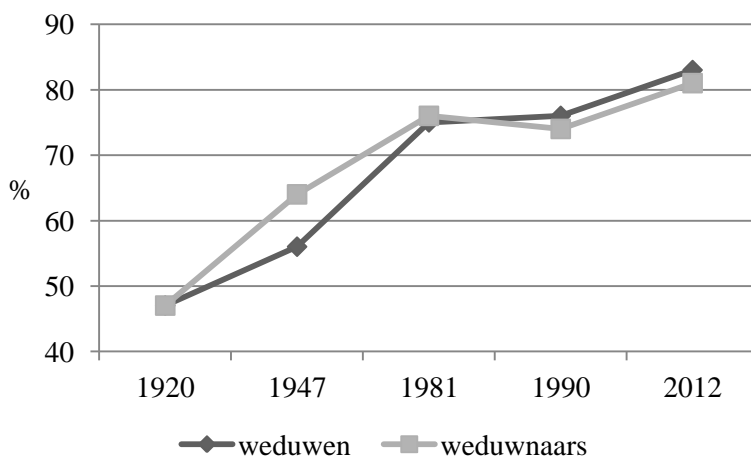
^c Deze zijn de ratio's op basis van de vierkantwortelschaal

2. Het verlies van de huwelijkspartner als een probleem van ouderen

We concentreren ons in deze masterproef op verweduwing op oudere leeftijd. Daar zijn verschillende redenen voor.

Ten eerste behoort het grootste deel van de weduwen en weduwnaars tot een hogere leeftijdscategorie: in 2012 bevond 83% van de verweduwden zich boven de pensioenleeftijd (zie Figuur 1). Dit was niet altijd het geval, een kleine eeuw geleden was slechts 47% van de weduwen en weduwnaars ouder dan 65 jaar. De sterke groei van het aandeel oudere verweduwden is het gevolg van de toename in levensverwachting gedurende de laatste eeuw. De gemiddelde levensverwachting bij geboorte verdubbelde bijna sinds 1900: voor vrouwen bedroeg de levensverwachting rond 1900 47 jaar en in 2011 83 jaar, bij mannen steeg de levensverwachting gedurende deze periode van 44 tot 78 jaar (Vanderleyden, 1991, p. 1; ADSEI, 2013a).

Figuur 1. Het aandeel weduwen en weduwnaars in België ouder dan 65 jaar in procent (1920-2012)

Bron: eigen berekening op basis van Vanderleyden, 1991, p. 2 (1920-1990) & ADSEI, 2013a (2012)

Een tweede reden voor de studie van oudere weduw(e)n(aars) is dat eerder onderzoek naar de financiële situatie van weduwen en weduwnaars zich vooral concentreert op verweduwing tijdens de actieve levensfase. De belangstelling voor jonge weduwen en weduwnaars komt voort uit de vaststelling dat verweduwing op actieve leeftijd meer negatieve gevolgen heeft voor de levensstandaard dan verweduwing op oudere leeftijd. Ponnet en Mortelmans (2007) stellen dat dit vooral het gevolg is van de kinderlast waarmee jonge weduwen en weduwnaars geconfronteerd worden. Verschillende andere studies naar jonge verweduwdeden behandelen de activeringsproblematiek die het gevolg is van de beperkte toegelaten cumulatie van het overlevingspensioen en het inkomen uit arbeid (Alofs & Hoop, 2009; Decoster, Orsini & Van Camp, 2007; Mortelmans & Ponnet, 2009; Ponnet, Mortelmans, Vermeiren & Vleminckx, 2007; Taelemans, Peeters, Curvers & Berghman, 2007). De studie van verweduwing op actieve leeftijd is een belangrijk onderzoeksthema maar als ongewenst neveneffect bleven oudere weduwen en weduwnaars tot hier toe onderbelicht.

Een derde reden voor de belangstelling voor oudere weduwen en weduwnaars is de moeilijke inkomenssituatie van ouderen. Ouderen hebben een grotere kans om onder de armoedegrens terecht te komen dan andere leeftijdscategorieën (Larmuseau, Lefebure & Cantillon, 2007). Het overlijden van de partner kan mogelijk een verklarende factor zijn voor de preciaire financiële situatie van ouderen. Binnen de bevolking op oudere leeftijd vormen weduwen en weduwnaars namelijk een belangrijke groep: in 2012 was één op drie ouderen verweduwd (ADSEI, 2013b). Bovendien kennen vooral 75-plussers een groot armoederisico en zou dit armoederisico de komende 10 jaar nog sterk toenemen (Christelis, Jappelli, Paccagnella & Weber, 2009; Larmuseau, Lefebure & Cantillon, 2007). Aangezien verweduwing zich voornamelijk voordoet na het bereiken van de pensioenleeftijd kan deze levensloopgebeurtenis een belangrijke verklaring zijn voor het armoederisico bij 'oude ouderen'.

Ten vierde kan de vergelijking van vervangingsratio's van ouderen met een verschillende economische positie uitwijzen wat de invloed is van verweduwing op oudere leeftijd op de inkomensverdeling onder ouderen. De concepten 'cumulative

Deel 1: probleemstelling

advantage hypothesis', 'status leveling hypothesis' en 'status maintenance hypothesis' worden gebruikt om aan te duiden of een levensloopegebeurtenis de bestaande verschillen in status respectievelijk vergroot, verkleint of ongewijzigd laat (O'Rand & Henretta, 1999, pp. 9-11). Door de impact van de economische achtergrond op de vervangingsratio bij verweeduwing te berekenen, kunnen we nagaan welk van de hypothesen correct is.

We zullen dus in deze masterproef uitsluitend verweeduwing bij ouderen bestuderen. Met 'ouderen' bedoelen we gepensioneerden en (voor zover de data het toelaten) economisch actieven die zich in de laatste loopbaan jaren bevinden. Deze groep onderscheidt zich qua problematiek duidelijk van jonge weduwen en weduwnaars die enerzijds vaak nog met een kinderlast geconfronteerd worden en mogelijk hun loopbaan moeten afbouwen ten gevolge van verweeduwing of anderzijds nog jong genoeg zijn om een loopbaan uit te bouwen.

3. Het verlies van de huwelijkspartner als een probleem van vrouwen

In deze masterproef zullen we vervangingsratio's van mannen en vrouwen vergelijken. Onze aandacht gaat vooral uit naar de levensstandaard van weduwen. Daar zijn verschillende redenen voor.

Ten eerste zijn er verhoudingsgewijs meer vrouwen dan mannen die het overlijden van hun partner meemaken: in 80% van de gevallen overleeft de vrouw de man en slechts 1% van de overlevingspensioenen wordt ontvangen door mannen (ADSEI, 2013b; Berghman & Peeters, 2012). Dit is het gevolg van twee factoren. Ten eerste leven vrouwen gemiddeld 5 jaar langer dan mannen (ADSEI, 2013a). Ten tweede is de vrouw bij het huwelijk gemiddeld 3 jaar jonger dan de man, wat het verschil in levensverwachting tussen de huwelijkspartners nog vergroot (ADSEI, 2011a). Dit reflecteert zich in het aandeel van de ouderen dat zijn partner verloor: terwijl slechts 14% van de mannen ouder dan 65 jaar weduwnaar is, is 43% van de oudere vrouwen weduwe (ADSEI, 2013b).

Een tweede reden voor de aandacht voor de situatie van vrouwen is de verschillende pensioensituatie van mannen en vrouwen. Vrouwen bouwen nog steeds minder eigen pensioenrechten op dan mannen en zijn dus vaker afhankelijk van het overlevingspensioen (Berghman & Peeters, 2012). Dit zou tot een verschillende financiële impact van verweduwing voor mannen en vrouwen kunnen leiden.

Een derde reden voor de aandacht voor oudere weduwen is de preciaire inkomenssituatie van oudere alleenstaande vrouwen. Uit onderzoek blijkt dat in verschillende Europese landen alleenstaande vrouwen de meest financieel kwetsbare groep vormen onder ouderen (Choi, 2006; Gornick, Sierminska & Smeeding, 2009; Smeeding, Gao, Saunders & Wing, 2008). Aangezien meer dan driekwart van de oudere alleenwonende vrouwen een weduwe is, kan verweduwing hierin een rol spelen (Choi, 2006). We vermoeden dat de financiële gevolgen van verweduwing op oudere leeftijd ernstiger zijn voor vrouwen dan voor mannen. Dit vermoeden is voor België niet empirisch gestaafd, maar berust op drie waarnemingen.

Ten eerste blijkt uit Amerikaans onderzoek dat in de Verenigde Staten het verliezen van de huwelijkspartner meer negatieve gevolgen heeft voor de levensstandaard van oudere vrouwen dan voor die van oudere mannen (Sandell & Iams, 1997; Gillen & Kim, 2009).

Ten tweede hebben Belgische jonge weduwen het financieel moeilijker dan Belgische jonge weduwnaars. Ponnet en Mortelmans (2007) berekenden dat vrouwen dubbel zoveel kans hebben als mannen om onder de armoedegrens terecht te komen ten gevolge van verweduwing op actieve leeftijd.

Ten derde vergeleken reeds twee studies vervangingsratio's bij verweduwing voor mannen en vrouwen (Ahn, 2005; Bonnet & Hourriez, 2009). Ahn (2005) vond dat in verschillende Europese landen beduidend meer vrouwen getuigen van financiële moeilijkheden na verweduwing en dat vervangingsratio's voor vrouwen over het algemeen lager liggen dan die voor mannen. Bonnet & Hourriez (2009) stelden voor Franse weduwen op oudere leeftijd lagere vervangingsratio's vast dan voor oudere weduwnaars.

4. Het Belgische pensioensysteem

Binnen dit onderdeel geven we een korte uiteenzetting van het Belgische pensioensysteem.

Om het pensioensysteem af te bakenen, leggen we eerst vast wat we onder ‘sociale zekerheid’ verstaan. We kiezen voor een brede benadering die de sociale zekerheid beschouwt als het ‘geheel van herverdelende regelingen met als doel het bereiken van een toestand van optimale bescherming tegen collectief erkende menselijke schade’ (Gieselink, Peeters, Van Gestel, Berghman & Van Buggenhout, 2003, p. 13). Het voordeel van deze benadering is dat ook minder belichte delen van de sociale zekerheid onder de aandacht komen.

Voor pensioenen betekent dit dat we alle regelingen met een publiek, collectief element (dus ook de zogenaamde ‘onzichtbare pensioenen’) als onderdeel van het pensioensysteem beschouwen.

Bijgevolg onderscheiden we drie pensioenpijlers. Binnen de eerste pijler is de deelname aan de pensioenregeling verplicht en wordt de herverdeling georganiseerd door publieke instellingen. Hier situeren we het rust- en overlevingspensioen binnen het stelsel van werknemers, zelfstandigen en ambtenaren. De regelingen uit de tweede pensioenpijler en derde pijler worden door private instellingen georganiseerd. In de tweede, beroepsgebonden pijler beslist de werkgever of zelfstandige over de deelname. De voordelen uit de derde pijler vormen het onderwerp van individueel initiatief en worden fiscaal gesubsidieerd. Hier plaatsen we het pensioensparen en de individuele levensverzekering. Daarnaast is er nog het gewaarborgd inkomen voor ouderen (IGO), de bijstandsregeling voor ouderen. Deze minimumvoorziening wordt soms de nulde pensioenpijler genoemd.

Verder heeft de ruime opvatting van de sociale zekerheid tot gevolg dat alleen nettobedragen een volledig beeld geven van de pensioeninkomsten. De belastingen en bijdragen zijn namelijk hoger voor het arbeidsinkomen dan voor pensioeninkomsten (Berghman & Peeters, 2012; Choi, 2006). Bij brutobedragen blijven feitelijke uitkeringen onder de vorm van belastingsvoordelen onzichtbaar.

In de volgende paragraaf bespreken we de Belgische regelgeving met betrekking tot rust- en overlevingspensioenen.

4.1. Pensioenregelingen binnen de eerste pijler

Men heeft recht op een rustpensioen vanaf de leeftijd van 65 jaar (of vervroegd 60 jaar³). De rechthebbende mag zijn pensioeninkomsten beperkt combineren met inkomsten uit een beroepsactiviteit.

Het recht op een overlevingspensioen wordt geopend indien de overlevende echtgenoot minstens 45 jaar oud is. In het werknemers- en zelfstandigenstelsel wordt deze voorwaarde opgeschort indien de overlevende echtgenoot een kind ten laste heeft of blijvend arbeidsongeschikt is voor minstens 66%. Verder moet het overlijden minstens een jaar na het huwelijk plaatsvinden tenzij uit het huwelijk een kind werd geboren, wanneer er een kind ten laste is waarvoor één van de partners kinderbijslag ontving of wanneer het overlijden het gevolg is van een ongeval dat plaatsvond na het huwelijk of van een beroepsziekte die zich voordeed na het huwelijk.

De berekening van het rustpensioen en het overlevingspensioen is afhankelijk van het pensioenstelsel waarin het voordeel zich situeert.

In het werknemersstelsel is het pensioenbedrag van het rustpensioen afhankelijk van het aantal jaren tewerkstelling, het bruto-inkomen gedurende de volledige loopbaan en de gezinssituatie van de gepensioneerde volgens de volgende formule, waarbij de vooraf verdiende inkomsten met 60% worden vermenigvuldigd voor een alleenstaande en met 75% voor gezinshoofd:

$$\text{Pensioenbedrag} = \text{loopbaanduur} * \sum_j^{45} \frac{\text{Brutoinkomen jaar } j}{45} * 60\% \text{ of } 75\%$$

Bij zelfstandigen geldt dezelfde berekeningswijze maar wordt een aanpassingscoëfficiënt toegepast om te compenseren voor de lagere bijdragen van zelfstandigen. Hiermee is het zelfstandigenstelsel het minst gunstige pensioenstelsel.

---

³ In 2012 veranderde de regelgeving waardoor deze leeftijd geleidelijk wordt opgetrokken tot 62 jaar. De data waarover wij beschikken dateren van vóór 2012. Alle onderzoekseenheden waren dus onderworpen aan de oude regeling.

Deel 1: probleemstelling

Zowel voor werknemers als voor zelfstandigen is het bedrag van het overlevingspensioen steeds gelijk aan 80% van het rustpensioen van de overleden echtgenoot/echtgenote aan gezinstarief, wat overeenkomt met een volwaardig alleenstaandpensioen van 60% ($80\% * 75\%$).

De berekening van ambtenarenpensioenen verschilt sterk van de berekening van werknemers- en zelfstandigenpensioenen.

Het rustpensioen van ambtenaren wordt berekend op basis van de beroepsinkomsten van de laatste 5 loopbaan jaren⁴. Hiervan ontvangen gepensioneerde ambtenaren, indien zij een volledige loopbaan van 45 jaar vervulden, 75% ($45/60$)⁵. Dit gebeurt volgens de volgende formule:

$$\text{Pensioenbedrag} = \text{loopbaanduur} / 60 * \sum_j^5 \frac{\text{Brutoinkomen jaar } j}{5}$$

De belangrijkste verschillen met de vorige stelsels zijn dat binnen het ambtenarenstelsel geen rekening wordt gehouden met de gezinssituatie – iedere gepensioneerde met een loopbaan van 45 jaar ontvangt 75% van het vooraf verdiende inkomen – en dat het pensioen wordt berekend op basis van de laatste loopbaan jaren in plaats van de volledige loopbaan. Voor het rustpensioen is het ambtenarenstelsel bijgevolg het meest gunstige pensioenstelsel.

Het overlevingspensioen wordt in het ambtenarenstelsel berekend volgens de volgende formule:

$$\text{Pensioenbedrag} = 60\% * \sum_j^5 \frac{\text{Brutoinkomen jaar } j}{5} * \frac{T}{N}$$

---

⁴ In 2012 veranderde de regelgeving, pensioenen worden voortaan berekend op basis van de inkomsten van de laatste 10 loopbaan jaren. Voor onze onderzoekseenheden geldt de oude regeling (zie voetnoot 2).

⁵ Voor een aantal beroepscategorieën ligt dit percentage hoger omdat de breuk 1/60 vervangen wordt door een andere breuk. Voor politieagenten geldt bijvoorbeeld de breuk 1/50 (bij volledige loopbaan dus 90%) en voor universiteitsprofessoren 1/30 (bij volledige loopbaan 150%). In een recente pensioenhervorming werd de meest gunstige breuk vastgelegd op 1/48 (maximumpensioen bij 36 jaar loopbaan).

Waarbij T staat voor het totaal aantal maanden aanneembare diensten en perioden en N voor het aantal maanden tussen de 20ste verjaardag en het overlijden of de pensionering⁶. Deze berekeningswijze heeft als gevolg dat alleen voor de ambtenaren waarbij het rustpensioen op basis van de 1/60 breuk wordt berekend, het overlevingspensioen 80% tot 90%⁷ van het vooraf verkregen rustpensioen bedraagt (vergelijkbaar met het werknemers- en zelfstandigenstelsel). In voetnoot 5 haalden we echter aan dat voor verschillende beroepscategorieën het rustpensioen op basis van een gunstigere breuk wordt berekend. Deze breuk komt niet terug in de berekening van het overlevingspensioen waardoor de inkomensterugval na verwekking voor deze beroepscategorieën groter is. Bij een breuk van 1/50 krijgt de overlevende echtgenoot/echtgenote 67% tot 75% (afhankelijk van het aantal loopbaanjaren) van het vooraf ontvangen pensioen en voor een breuk van 1/30 is dit 40% tot 45%.

In de verschillende pensioenstelsels wordt onder bepaalde voorwaarden een gewaarborgd minimum overlevingspensioen voorzien. In het werknemers- en zelfstandigenstelsel is de belangrijkste voorwaarde dat de loopbaan van de overleden echtgeno(o)t(e) minstens 2/3 van een volledige loopbaan bedraagt. Binnen deze stelsels is het minimum overlevingspensioen evenwaardig aan het gewaarborgd minimum rustpensioen. In het ambtenarenstelsel geldt de voorwaarde dat de overleden partner een hoofdambt moest uitoefenen. Binnen dit stelsel ligt het minimum overlevingspensioen gevoelig lager dan het minimum rustpensioen. Ook de geldende maxima zijn in het ambtenarenstelsel minder gunstig voor het overlevingspensioen dan voor het rustpensioen. In het werknemers- en zelfstandigenstelsel is dit niet het geval.

Voor alle pensioenstelsels geldt dat een beperkte cumulatie van het overlevingspensioen en het rustpensioen is toegestaan. Het totale

---

⁶ N bedraagt maximaal 480 en T/N is ten hoogste gelijk aan 1.

⁷ Wanneer men binnen het ambtenarenstelsel geen volledige loopbaan presteerde, heeft dit verhoudingsgewijs sterkere negatieve gevolgen voor het rustpensioen dan voor het overlevingspensioen. Bijgevolg kunnen de echtgenoten en echtgenotes van ambtenaren met een onvolledige loopbaan tot 90% van het vooraf verkregen rustpensioen ontvangen als overlevingspensioen.

Deel 1: probleemstelling

pensioenbedrag mag voor werknemers en zelfstandigen maximum 110% van het bedrag van het overlevingspensioen voor een volledige loopbaan bedragen en voor ambtenaren maximum 55% van de maximumwedge van de laatste weddenschaal van de overledene. De toegelaten cumulatie van pensioeninkomsten is in het ambtenarenstelsel minder gunstig dan in de twee andere stelsels (Peeters, niet gepubliceerd).

In geen van de pensioenstelsels geldt er een beperking op de uitkeringsduur van het overlevingspensioen.

5. Beleidscontext

In deze paragraaf bespreken we de nationale en internationale beleidscontext van het (overlevings)pensioen.

In België zijn de pensioenen een federale bevoegdheid. Eind 2011 werd de recentste pensioenhervorming doorgevoerd. De belangrijkste verandering betreft het verhogen van de effectieve pensioenleeftijd door de voorwaarden voor het vervroegd pensioen te verstrengen. Het overlevingspensioen bleef ongewijzigd in deze hervorming. Nochtans bevat het recentste regeerakkoord plannen voor de aanpassing van het overlevingspensioen (Federale Regering, 2011). Enerzijds zou de uitkering beperkt worden in de tijd en zouden de cumulatierelges van pensioen en beroepsinkomen versoepeld worden om het deactiverend karakter van het overlevingspensioen te verminderen. Anderzijds zou de categorie van gerechtigden worden uitgebreid tot wettelijk samenwonenden, als antwoord op de gedeeltelijke substitutie het huwelijk door het samenwonen. Hiermee zou een nieuwe risicogroep in het pensioensysteem worden opgenomen. Voorlopig werd er echter nog geen wetsvoorstel uitgewerkt.

Op Europees niveau ontwikkelt het pensioenbeleid zich aan de hand van de ‘open method of coördination’. In 2012, het Europese jaar voor actief ouder worden en solidariteit tussen de generaties, publiceerde de Europese commissie een Witboek over pensioenen (Europese Commissie, 2012). Volgens de EU zijn de belangrijkste uitdagingen voor het pensioenbeleid het verzekeren van de financiële duurzaamheid, het behoud van adequate uitkeringen en het vergroten

Deel 1: probleemstelling

van de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen en ouderen. Onder de meer concrete aanbevelingen vallen onder andere de beperking van vervroegde uittreding en de koppeling van de pensioenleeftijd aan de levensverwachting. Over het overlevingspensioen doet de EU geen uitspraken.

Deel 1: probleemstelling

DEEL 2. Sociale risicotheorie

Een verzorgingsstaat beschermt zijn leden tegen een reeks van sociale risico's. Sociale risico's zijn 'risico's die gedragen worden door het collectief; risico's waarvan de dekking door middel van het instituut van de sociale zekerheid ook sociaal of maatschappelijk aanvaard of gewenst is' (Alofs & Hoop, 2009, p. 685). Deze risico's zijn verbonden met een bepaalde tijdsperiode en specifieke leef- en werkpatronen. Aangezien een samenleving steeds in beweging is, verandert de verzameling risico's waarvoor collectieve verantwoordelijkheid verwacht wordt voortdurend.

De onderzoeksvragen rond verwezuiging in België en in Europese context worden hier theoretisch gekaderd binnen de risicotheorie. Deze theorie vormt de basis van de hypothesevorming en zal als leidraad dienen voor de interpretatie van de onderzoeksresultaten. In wat volgt lichten we eerst de risicotheorie toe. Daarna leggen we het verband tussen oude en nieuwe sociale risico's en verwezuiging.

1. Oude en nieuwe sociale risico's

De oorsprong van het risicodenken situeert zich bij Ulrich Beck (1992). Beck stelt dat er zich ten gevolge van de voortschrijdende modernisering sinds 1970 fundamentele maatschappelijke veranderingen voordoen. De recente context van reflexieve moderniteit waartoe deze hebben geleid, wordt gekenmerkt door risico's die grondig van natuur verschillen van vroegere risico's. Zo zijn nieuwe sociale risico's globaal van aard en overstijgen ze klassieke grenzen. Nieuwe risico's kunnen niet gevat worden door traditionele risicoberekeningstechnieken en de mogelijke schade is onberekenbaar, onbekend, onzichtbaar en onomkeerbaar.

Een aantal elementen uit Beck's theorie zijn interessant in het licht van onze probleemstelling. Zo stelt de auteur dat de voortschrijdende individualisering de bestaande systemen van sociale bescherming op de proef stelt. Klassieke berekeningsmechanismen zijn niet meer voldoende om op een legitieme manier de welvaartscontinuïteit te voorzien. Nieuwe leef- en werkvormen

Deel 2: theorie

brenge nieuwe risico's met zich mee. Beck's risictheorie is echter onvoldoende op sociaal beleid gericht om als achtergrond voor deze masterproef te dienen.

Een risictheorie die wel voldoende uitgekristalliseerd is om onze onderzoeksvraag te kaderen is die van Bonoli (2006; 2007). Bonoli beschrijft een nieuw sociaal risico als de situatie waarin een individu een welvaartsverlies ervaart en die het gevolg is van de socio-economische transformaties gedurende de laatste 3 à 4 decennia, die over het algemeen onder de noemer van postindustrialisering worden ondergebracht (Bonoli, 2007, p. 498). Nieuwe sociale risico's hangen dus samen met maatschappelijke veranderingen sinds de naoorlogse periode. Het doel van de naoorlogse verzorgingsstaat was de bescherming van de mannelijke broodwinner alsook zijn huwelijkspartner tegen verlies van arbeidsinkomen ten gevolge van ziekte, invaliditeit, ouderdom, overlijden en een beperkte vraag naar arbeid. Dit welvaartsmodel hangt samen met een specifiek tewerkstellingspatroon van mannelijke, voltijdse, langdurige tewerkstelling.

Sinds 1970 veroorzaken verschillende socio-economische veranderingen nieuwe sociale risico's (Bonoli, 2007). Ten eerste leiden *de-industrialisatie en de tertiarisering van arbeid* tot het nieuwe sociale risico langdurige werkloosheid. Verder brengen deze evoluties laaggeschoolde, laagproductieve, slecht betaalde jobs met zich mee. Dit veroorzaakte het nieuwe fenomeen van armoede onder tewerkgestelden.

Een tweede bron van nieuwe sociale risico's is de *destandaardisering van arbeid*. Flexibele arbeidsvormen zoals deeltijds werken verminderen het overwicht van de klassieke voltijdse, langdurige arbeid waarbij het inkomen geleidelijk toeneemt. Dit kan inkomensgerelateerde problemen tot gevolg hebben.

Ook de *toetreding van vrouwen tot de arbeidsmarkt* introduceert nieuwe sociale risico's. Deze evolutie maakt de combinatie van tewerkstelling en ouderschap steeds moeilijker en leidt tot de uitbesteding van huishoudwerk en zorg voor kinderen buiten het gezin. Ook zorgverlening voor andere zwakke personen binnen de gezinssfeer wordt steeds moeilijker. Voor huishoudens met lage inkomens zorgt dit mogelijk voor een verhoogd armoederisico.

Tot slot leidt de *toenemende gezinsinstabiliteit* tot nieuwe sociale risico's. Echtscheidingen en de eenoudergezinnen die daar vaak het gevolg van zijn, kunnen een kwetsbare groep creëren. Ook nieuwe samenlevingsvormen zoals samenwonen (tegenover huwen) of homoseksuele relaties doen hun intrede (Berghman, 1997).

De nieuwe sociale risico's hebben met elkaar gemeen dat ze recentelijk ontstaan zijn en zich vooral voordoen bij bepaalde groepen: jongeren, gezinnen met jonge kinderen en werkende vrouwen (Bonoli, 2006). Vaak is er ook een zekere overlap waarbij iemand getroffen wordt door meerdere nieuwe sociale risico's tegelijkertijd wegens hun onderlinge samenhang. Nieuwe sociale risico's houden een combinatie van kansen en moeilijkheden in en de bescherming ertegen wordt doorgaans slecht voorzien door de naoorlogse verzorgingsstaat.

Ranci (2010) voegt enkele elementen toe aan Bonoli's conceptualisering van oude en nieuwe sociale risico's. Bij nieuwe sociale risico's is de band tussen oorzaak en gevolg complex en multidimensioneel. Één oorzaak kan meerdere negatieve gevolgen hebben. Oude sociale risico's daarentegen vloeien rechtstreeks en eenzijdig voort uit de arbeidsmarkt. Terwijl oude sociale risico's dus voortkomen uit een goed gedefinieerd geheel van gebeurtenissen, worden nieuwe sociale risico's gekenmerkt door onzekerheid en instabiliteit. Een nieuw sociaal risico omvat complexere problemen dan alleen het inkomensverlies, ook moeilijkheden met betrekking tot woonomstandigheden, sociaal isolement, intergenerationele relaties en de zorgverschaffing kunnen zich voordoen. Dit alles maakt dat de publieke erkenning van nieuwe sociale risico's pas recentelijk zijn opgang maakte.

2. Sociale risico's en sociaal beleid

In deze paragraaf bespreken we in welke mate verschillende Europese landen volgens Bonoli bescherming bieden tegen oude en nieuwe sociale risico's. Deze argumentatie vormt de basis voor de hypothesen die we zullen opstellen met betrekking tot de internationale vergelijking van de positie van weduwen.

Deel 2: theorie

Het sociaal beleid dat bescherming biedt tegen klassieke sociale risico's verschilt van het beleid dat tegemoetkomt aan nieuwe sociale risico's. In tabel 3 worden de belangrijkste kenmerken van het naoorlogse 'oud risico' sociaal beleid en het postindustriële 'nieuw risico' sociaal beleid weergegeven.

De verschillende Europese verzorgingsstaten ontwikkelden initieel een sociaal beleid als antwoord op de industrialisering. In sommige gevallen is het beleid dat ontworpen werd als bescherming tegen klassieke sociale risico's ook aangepast aan nieuwe sociale risico's. In de meeste gevallen is er echter een aanpassing nodig opdat het bestaande beleid ook bescherming zou bieden voor nieuwe sociale risico's. De mate waarin deze aanpassing werd doorgevoerd verschilt sterk tussen Europese verzorgingsstaten (Bonoli, 2006; 2007).

De Noord-Europese landen zijn het beste afgestemd op nieuwe sociale risico's dankzij verschillende maatregelen zoals de ondersteuning van de combinatie werk-gezin, het actief arbeidsmarktbeleid, de bescherming van laaggeschoolde werkers, het inclusief pensioensysteem en het uitgebreide zorgsysteem voor ouderen. Dit beleid richt zich op de risicogroepen van nieuwe sociale risico's: vrouwen en personen met geringe arbeidsmarktkansen. Het resultaat is een beperkte inkomensongelijkheid.

In de continentale verzorgingsstaten blijft de aanpassing van het sociaal systeem aan nieuwe sociale risico's onvolledig. De veranderingen situeren zich vooral op het gebied van de arbeidsmarkt, maar zijn slechts gedeeltelijke aanpassingen. Wel zijn er belangrijke interne verschillen onder Continentale landen in de mate van aanpassing.

De minst bevredigende aanpassing vinden we in Zuid-Europa waar inkomensvervangende regelingen centraal blijven. Diensten die nieuwe sociale risicogroepen ondersteunen, zoals kinderopvang en arbeidsmarktbemiddeling, bleven hier onderontwikkeld.

Tabel 3. Industrieel en postindustrieel sociaal beleid

	Doelstelling	Doelgroep	Instrumenten
Industrieel sociaal beleid	Inkomensvervangng voor de kostwinner en zijn echtgenote	Ouderen Oudere werkkrachten	Rust- en overlevingspensioen Arbeidsongeschiktheidsuitkering en diensten Werkloosheidsuitkering
Postindustrieel sociaal beleid	Bescherming tegen de risico's die verbonden zijn met de socio-economische transitie van de postindustrialisering	Vrouwen Jongeren Laaggeschoolden	Uitgaven voor gezinnen Actief arbeidsmarktbeleid Diensten voor ouderen Sociale bijstand

Deel 2: theorie

In de liberale verzorgingsstaat werden activeringsprikkels voor risicogroepen van nieuwe sociale risico's ingevoerd, dit leidde echter niet tot een echte risicobeperking. Dat is vooral te wijten aan het grote belang van de marktwerking binnen deze sociale systemen, wat ongelijkheid in de toegang tot en de kwaliteit van de sociale bescherming met zich meebrengt.

Volgens Bonoli bieden welvaartsstaten die zich richten op nieuwe sociale risico's niet noodzakelijk een goede bescherming tegen oude sociale risico's. Met deze stelling kant de auteur zich tegen de klassieke visie op welvaartsregimes, onder andere vertegenwoordigd door Esping-Anderson. Esping-Anderson stelt dat Noordelijke verzorgingsstaten de beste bescherming bieden voor zowel oude als nieuwe sociale risico's (Bonoli, 2007, p. 502). Bonoli daarentegen is van mening dat niet de Noord-Europese, maar de Continentale en Zuid-Europese verzorgingsstaten de beste bescherming bieden tegen oude sociale risico's.

Volgens Bonoli is de verschillende timing van nieuwe sociale risico's binnen verschillende verzorgingsstaten de belangrijkste verklaring voor het feit dat sommige Europese verzorgingsstaten zich eerder op oude sociale risico's richten en andere eerder op nieuwe. De nieuwe sociale risico's deden zich het eerst voor in Noordelijke landen. Vanaf 1970 werden de eerder beschreven evoluties er duidelijk zichtbaar en was beleidsverandering aan de orde. Op dit moment was de competitie met andere sociale uitgaven (met name het pensioensysteem) nog beperkt omdat het vergrijzingproces zich nog niet sterk liet voelen. De Noordelijke en Liberale landen die de sociale transformatie gedurende 1970 meemaakten konden er zich dus relatief goed aan aanpassen. Continentale en Zuidelijke landen werden pas 20 à 30 jaar later met dezelfde trends geconfronteerd. Omwille van de verder gevorderde vergrijzing op dat moment, lagen de ontwikkelingsmogelijkheden van beleid gericht op nieuwe risico's zowel financieel als electoraal op dat moment moeilijker dan 20 jaar eerder.

Daarnaast haalt Bonoli nog twee andere verklaringen aan waarom het Noordelijke sociaal beleid meer op nieuwe sociale risico's is gericht dan het beleid in andere Europese landen. Ten eerste heeft voornamelijk in Noordelijke landen politieke mobilisering tot het ontstaan van postindustriële beleid geleid. In andere Europese landen

is de politieke invloed van nieuwe sociale risicogroepen beperkt geweest wegens een te lage politieke participatie- en vertegenwoordigingsgraad. Ten tweede valt ook op dat de bestaande instituties, ingericht om aan oude sociale risico's tegemoet te komen, in Noord-Europese landen initieel reeds beter waren aangepast aan postindustriële risico's. Universele voorzieningen, gecentraliseerde loonsonderhandelingen en actief arbeidsmarktbeleid maakten er reeds deel uit van de naoorlogse structuur.

De centrale verklaring voor de oriëntatie van Noordelijke landen op nieuwe sociale risico's en van Zuidelijke en continentale verzorgingsstaten op oude sociale risico's, is echter dat de socio-economische ontwikkelingen die tot nieuwe risico's leidden zich eerst in het Noorden manifesteerden en pas later in de rest van Europa. We zullen dan ook de timing van nieuwe sociale risico's centraal stellen in de hypothese met betrekking tot de internationale vergelijking.

3. Verweduwing als oud sociaal risico?

Hoe passen verweduwing en pensioenen nu in de theorie over oude en nieuwe sociale risico's? Op het eerste zicht zijn het pensioensysteem in het algemeen en het overlevingspensioen in het bijzonder ideaaltypes van oud sociaal risico beleid. Nadere reflectie leert echter dat mogelijk ook nieuwe sociale risico's hun intrede doen in deze systemen.

3.1. Het pensioensysteem: het rustpensioen

Het pensioensysteem ontwikkelde zich tegen de achtergrond van het naoorlogs kostwinnersmodel waarbinnen alleen de man betaalde arbeid verricht. Pensioenrechten worden verworven dankzij de bijdragen die tijdens de actieve levensfase van het loon worden afgehouden. Oorspronkelijk verwierven gehuwde vrouwen dus zelden eigen pensioenrechten en waren zij in grote mate afhankelijk van afgeleide rechten op het pensioen van hun huwelijkspartner.

Deel 2: theorie

Het pensioensysteem ontstond dus duidelijk als een antwoord op een oud sociaal risico. Ten gevolge van de hierboven opgesomde postindustriële evoluties is het bestaande systeem echter niet langer adequaat of houdbaar. Dit heeft als gevolg dat steeds meer personen die deel uitmaken van een nieuwe risicogroep slechts een ontoereikend pensioen ontvangen (De Vroom & Bannik, 2008).

Binnen deze masterproef zullen we de inkomenssituatie van oudere weduwen en weduwnaars bespreken. De nieuwe sociale risicogroep die daarbij van belang is, zijn vrouwen. In wat volgt bespreken we de pensioensituatie van vrouwen.

Voor het rustpensioen bouwt men op basis van bijdragen op het inkomen pensioenrechten op. De toegenomen arbeidsmarktparticipatie van vrouwen sinds de jaren '70 leidt ertoe dat vrouwen steeds vaker eigen pensioenrechten verwerven. Dit betekent niet dat rustpensioenen voor mannen en vrouwen gelijkwaardig worden. Dat is te wijten aan de blijvende verschillen tussen mannen en vrouwen in deelname aan de arbeidsmarkt en aan de specificiteit van vrouwelijke tewerkstelling. De pensioenregelingen pasten zich onvoldoende aan aan de nieuwe vormen van tewerkstelling die eigen zijn aan de arbeidsloopbaan van vrouwen.

Het pensioensysteem bleef niet volledig onaangeroerd tijdens de laatste decennia. Het rustpensioen onderging gedurende de 20ste eeuw veranderingen waardoor het geleidelijk meer afstand nam van het mannelijk kostwinnersmodel. Er wordt bijvoorbeeld geen direct onderscheid meer gemaakt tussen mannen en vrouwen sinds de gelijkschakeling van de pensioenleeftijd vanaf 1997 (Gielen, Maes, Verhelst & Witters, 2007).

Ondanks de evolutie van het Belgische pensioensysteem bevat het rustpensioen nog steeds elementen die zich op het naoorlogs gezinsmodel baseren. Zo is bijvoorbeeld het gezinspensioen enkel verkrijgbaar op basis van het huwelijk, en niet op basis van wettelijk samenwonen. Het meest opvallende kenmerk van het mannelijk kostwinnersmodel dat we terugvinden in het huidige pensioensysteem is het centrale belang van de arbeidsloopbaan. De gedurende de actieve levensfase gepresteerde arbeid creëert het recht op een rustpensioen, en niet het burgerschap zoals dat bijvoorbeeld in Nederland het geval is voor het basispensioen. Binnen westerse

“work societies” speelt de betaalde arbeid tijdens de actieve levensfase een centrale voor de economische positie van gepensioneerden (Kohli, 1988). Verschillende levensfasen zijn ondanks hun specifieke institutionele context met elkaar verbonden via arbeid: verworvenheden uit eerdere levensfasen beïnvloeden de sociale status in latere fasen.

Aangezien arbeid de centrale factor is voor de opbouw van pensioenrechten, is het verschil in de arbeidsmarktpositie van mannen en vrouwen van groot belang. De vrouwelijke loopbaan wijkt op verschillende vlakken af van de mannelijke. Ten eerste zijn vrouwen nog steeds minder actief op de arbeidsmarkt dan mannen: de werkgelegenheidsgraad van vrouwen (57%) lag in 2012 tien procentpunten lager dan die van mannen (67%) (ADSEI, 2013c). Ten tweede blijft ook binnen de beroepsactieve bevolking het genderonderscheid bestaan: hoewel genderverschillen in beloning voor hetzelfde werk stilaan verdwijnen, verdienen vrouwen gemiddeld genomen minder dan mannen ten gevolge van horizontale en verticale arbeidsmarktsegregatie (Vandenbrande, 2011). Bovendien werken vrouwen vaker deeltijds en onderbreken zij hun loopbaan meer dan mannen (Verbruggen, 2011). Vrouwen worden dus, omwille van hun specifieke arbeidsmarktpositie, meer met nieuwe sociale risico's geconfronteerd dan mannen.

De persistente verschillen tussen de arbeidsmarktpositie van mannen en vrouwen leiden ertoe dat vrouwen nog steeds geen volwaardig eigen pensioen verwerven dat evenwaardig is aan dat van mannen. Het pensioensysteem bevoordeelt namelijk de standaardloopbaan van voltijdse en langdurige tewerkstelling waarop het oorspronkelijk gebaseerd was en waarin vrouwen ondervertegenwoordigd zijn.

Ter illustratie bespreken we het gevolg van één van de gendergerelateerde loopbanenverschillen voor de opbouw van pensioenrechten, meer bepaald het gevolg van deeltijdse tewerkstelling. Deeltijds werken vormt één van de grootste problemen voor het rustpensioen van vrouwen. Deze vorm van arbeidsmarktflexibilisering, die 6 keer zoveel in vrouwelijke als in mannelijke loopbanen voorkomt, geldt in 95% van de gevallen niet als een gelijkgestelde periode (Peeters, Debels, Verschraegen & Berghman, 2008). Dit vermindert de pensioeninkomsten van

Deel 2: theorie

vrouwen aanzienlijk. Bovendien zijn vrouwen die minder dan 30 jaar voltijds werkten aan een minder gunstige berekening van het minimumpensioen onderworpen. Het pensioensysteem benadeelt dus vormen van flexibilisering waarin vrouwen oververtegenwoordigd zijn. Dit gaat in tegen het idee van ‘flexicurity’, wat een combinatie van arbeidsmarktflexibiliteit en een voldoende hoog niveau van sociale zekerheid veronderstelt (Peeters, e.a., 2008).

We verwachten dat de oudere weduwen uit onze steekproef nog minder eigen pensioenrechten opbouwden dan de vrouwen die zich momenteel in de actieve levensfase bevinden. De reden hiervoor is dat de huidige gepensioneerde weduwen de actieve levensfase doormaakten in een periode waarin het nog overwegend de gewoonte was dat vrouwen huishoudelijke taken en zorgtaken vervulden (Ahn, 2005, p. 2). Er zit met andere woorden een generatiegebonden vertraging op de veranderde sociale realiteit. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het onderzoek van Braes, Herremans en Sels (2011): zij berekenden dat voor diegenen die in 2007 op pensioen gingen het aantal gepresteerde jaren (exclusief gelijkgestelde periodes) voor mannen gemiddeld 10 jaar hoger lag dan voor vrouwen.

In deze paragraaf werd aangetoond dat vrouwen ondanks de toegenomen arbeidsmarktparticipatie geen volwaardige pensioenrechten opbouwen als gevolg van blijvende verschillen tussen mannelijke en vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie in combinatie met een pensioensysteem dat de klassieke (mannelijke) loopbaan bevoordeelt. Het rustpensioen is dus onvoldoende aangepast aan evoluties die nieuwe sociale risico's met zich meebrengen, zoals vrouwelijke arbeidsmarktparticipatie en standaardisering van arbeid. Een belangrijke bron van inkomsten voor weduwen is bijgevolg het overlevingspensioen, een afgeleid recht binnen het wettelijke pensioensysteem waarbij men pensioenrechten verwerft op grond van zijn relatie met de overleden persoon die onderworpen was aan het pensioenstelsel. In de volgende paragraaf gaan we dieper in op het overlevingspensioen.

3.2. Het pensioensysteem: het overlevingspensioen

Ook voor het overlevingspensioen gaan we na in hoeverre het aan oude en nieuwe sociale risico's beantwoordt.

Net als het rustpensioen ontstond het overlevingspensioen binnen de context van het naoorlogse mannelijke kostwinnersmodel. Het was oorspronkelijk gericht op de bescherming van de echtgenote tegen inkomensverlies na het overlijden van de echtgenoot. Vrouwen namen een financieel risico door af te zien van betaalde arbeid en alle beschikbare tijd te investeren in onbetaalde huishoudelijke en zorgtaken (Alofs & Hoop, 2009, p. 684). De meeste vrouwen hadden dus niet de mogelijkheid om eigen inkomsten te verwerven of een eigen kapitaal op te bouwen en waren na het overlijden van de huwelijkspartner afhankelijk van de erfenis en het overlevingspensioen.

Het overlevingspensioen is nog in sterkere mate dan het rustpensioen gericht op de bescherming tegen oude sociale risico's. Terwijl ook nieuwe sociale risicogroepen baat hebben bij een rustpensioen dat wordt opgebouwd op basis van arbeid, is het voordeel van het overlevingspensioen voor nieuwe risicogroepen minder duidelijk. We overlopen de postmoderne evoluties die de legitimiteit van het overlevingspensioen aantasten.

Ten eerste creëren afgeleide rechten onzekerheid ten gevolge van de toegenomen *gezinsinstabiliteit*. Afgeleide rechten zijn namelijk gebaseerd op familiebanden die niet meer vanzelfsprekend of stabiel zijn. Zo bevat het overlevingspensioen nog steeds een huwelijksvoorwaarde. Het dalende aantal huwelijken en het toenemende aantal echtscheidingen (Vanhove & Matthijs, 2002; ADSEI, 2011a; 2011b) duiden echter op een verminderd belang van het huwelijk in de huidige samenleving (Berghman & Peeters, 2012). Dit leidt er in de eerste plaats toe dat gehuwden niet meer kunnen vertrouwen op het overlevingspensioen voor de waarborg van hun levensstandaard op latere leeftijd, aangezien het risico op echtscheiding steeds groter wordt. In de tweede plaats is de behandeling van verweduwde en uit de echt gescheiden personen door het pensioensysteem zeer verschillend: verweduwden ontvangen 60% van het vooraf verdiende inkomen van de overleden partner terwijl dit voor gescheiden partners maximum 37,5% is

Deel 2: theorie

(Berghman & Peeters, 2012). Gescheiden partners moeten hun financiële zekerheid veiligstellen in een wederzijdse overeenkomst of een juridische strijd, terwijl de zekerheid van weduw(e)n(aars) automatisch wordt beschermd door het pensioensysteem. Bijgevolg moet 27% van de alleenstaande gescheiden oudere vrouwen beroep doen op de sociale bijstand, tegenover slechts 1% van de oudere alleenstaande weduwen (Peeters, De Tavernier & Berghman, publicatie 2013).

Ten tweede gaat het afnemend belang van het huwelijk gepaard met *nieuwe leefvormen* die hun intrede doen. Het ongehuwd samenwonen is de laatste decennia geëvolueerd van een deviatie naar een geaccepteerde leefvorm (Vanhove & Matthijs, 2002; ADSEL, 2010). De beëindiging van een samenwoonrelatie door het overlijden van één van de partners opent geen pensioenrechten voor de overgebleven partner. Dit staat in sterk contrast met het gulle overlevingspensioen van gehuwden. Een andere nieuwe leefvorm is het eenoudergezin. Men kan zich afvragen of de situatie van een weduwe/weduwenaar met een afhankelijk kind en de situatie van de alleenstaande ouder, die mogelijk op de sociale bijstand is aangewezen, wezenlijk verschillen. Is de zeer verschillende behandeling van beide gezinsvormen nog wel gerechtvaardigd (Van Oorschot & Boos, 2001)?

In de derde plaats stelt de opkomst van *tweeverdienersgezinnen* het overlevingspensioen in vraag. In een samenleving waarin vele vrouwen hun eigen pensioenrechten opbouwen, worden afgeleide rechten soms als onrechtvaardig gezien omdat ze ten goede komen aan zij die nooit sociale zekerheidsbijdragen hebben betaald (Leroux & Pestieau, 2012). Verder wordt leven van één inkomen steeds minder vanzelfsprekend, wat de herverdeling van tweeverdieners naar eenverdieners ter discussie stelt. Bovendien is het deactiverend karakter van het overlevingspensioen problematisch wanneer vrouwelijke tewerkstelling meer en meer de norm wordt. 73% van de weduwen die voor het overlijden van hun partner actief waren op de arbeidsmarkt beëindigen of verminderen hun tewerkstelling na verweduwing (Taelemans e.a., 2007, p. 137). Bijgevolg werken ongeveer 60% van de weduwen op actieve leeftijd niet en zou van die 60% slechts één vijfde graag werken (Ponnet e.a., 2007).

Het overlevingspensioen is dus gebaseerd op een gezins- en arbeidsmodel dat voorbijgestreefd is door een nieuwe sociale realiteit. Men kan stellen dat de initiële nood om de huisvrouw te beschermen is afgenomen en zich afvragen of het overlevingspensioen nog wel afgestemd is op de sociale noden van de actuele samenleving (Ponnet e.a., 2007).

De stelling dat het overlevingspensioen een achterhaalde regeling is, moet echter op twee manieren genuanceerd worden.

Ten eerste is het oude sociale risico waaraan het overlevingspensioen beantwoordt niet verdwenen (Alofs & Hoop, 2009). Het kostwinnersmodel is wel een afnemende maar geen verdwijnende gezinsvorm. Het maatschappelijk belang van weduwen die afhankelijk zijn van een overlevingspensioen vermindert dus maar blijft bestaan. Nog steeds zijn er vrouwen die na het overlijden van hun partner volledig of grotendeels financieel afhankelijk zijn van afgeleide rechten. Het verlies van het enige gezinsinkomen is in die zin wel een oud maar geen verouderd sociaal risico.

Ook bestaand onderzoek doet vermoeden dat het overlevingspensioen nog steeds een actuele sociale behoefte vervult. Uit de beperkte beschikbare gegevens kunnen we afleiden dat het overlevingspensioen mogelijk een grote groep oudere weduwen beschermt tegen financiële moeilijkheden en tegen een daling van de levensstandaard. Zo is bijvoorbeeld 23% van de alleenstaande oudere vrouwen genoodzaakt om het rustpensioen aan te vullen met de inkomensgarantie voor ouderen, terwijl dit slechts 2% is voor alleenstaande vrouwen een overlevingspensioen ontvangen (Berghman & Peeters, 2012). Verder blijkt uit internationaal onderzoek dat alleenstaande ouderen in België minder financiële risico's lopen dan in de meeste andere Europese landen en dat het verschil in armoederisico tussen alleenstaanden en koppels in België kleiner is dan elders (Choi, 2006; Christelis e.a., 2009). Bovendien geeft het beperkte Europese onderzoek naar vervangingsratio's aan dat weduwen in België relatief hoge vervangingsratio's kennen (Ahn, 2005; Peeters, Debels & Berghman, 2012). Dit kan erop wijzen dat het overlevingspensioen een belangrijke functie vervult voor de financiële zekerheid van oudere weduwen. Om dit vermoeden empirisch te staven moeten echter vervangingsratio's bij verweduwing worden opgesteld.

Deel 2: theorie

Een tweede nuance is dat het overlevingspensioen niet alleen beantwoordt aan een nog steeds relevant oud sociaal risico maar mogelijk ook tegemoet kan komen aan nieuwe risico's (Alofs en Hoop, 2009).

Zo creëert het toenemend aantal echtscheidingen en samenwonenden nieuwe kwetsbare groepen die omwille van het wegvallen of overlijden van de partner een daling van de levensstandaard kunnen ervaren. Op deze evoluties zou het overlevingspensioen kunnen inspelen.

Ook het tweeverdienermodel introduceert een nieuw sociaal risico, namelijk het wegvallen van het tweede gezinsinkomen. Zoals reeds vermeld bouwen vrouwen dikwijls een atypische en ongunstige loopbaan uit. Hierdoor beschikken weduwen die actief waren op de arbeidsmarkt toch over een onvolwaardig inkomen of rustpensioen. Zelfs wanneer beide partners over een volwaardig inkomen of pensioen beschikken, kan men argumenteren dat het wegvallen van één van deze inkomsten een te sterke daling in levensstandaard inhoudt. Wegens de schaalvoordelen die het samenwonen inhoudt, heeft de overblijvende partner namelijk meer inkomsten nodig dan de helft van het vooraf ontvangen gezinsinkomen om zijn of haar levensstandaard te behouden (Peeters, Verschraegen & Debels, publicatie 2014).

Het belangrijkste nieuwe sociale risico is volgens Alofs en Hoop (2009) het risico van de arbeid- en zorgcombinatie. Zorgtaken worden nog steeds (gedeeltelijk) onbetaald binnen het gezin uitgevoerd. Bij verweduwing op oudere leeftijd houdt dit een risico in voor de partner die het grootste gedeelte van de zorgtaken uitvoerde, en bijgevolg een minder gunstige loopbaan en pensioen opbouwde. Wanneer deze partner verweduwde, verliest het huishouden namelijk het belangrijkste pensioeninkomen. Oorspronkelijk was de partner die het grootste deel van de zorgtaken op zich nam doorgaans de vrouw. Door veranderende gendernormen vervult steeds vaker de man een belangrijk deel van de zorgtaken binnen het gezin. De risicocategorie van verweduwing valt dus steeds minder goed samen met het geslacht en kan best omschreven worden aan de hand van loopbaan kenmerken.

Samenvattend speelt het overlevingspensioen enerzijds mogelijk een belangrijke levensstandaardbeveiligende rol voor ouderen.

Anderzijds lijkt dit pensioen niet aangepast aan nieuwe sociale risico's. Daarom werden in de literatuur reeds tal van aanpassingen aan en alternatieven voor het overlevingspensioen voorgesteld (Raes, 2009; Berghman & Peeters, 2012). Soms wordt bijvoorbeeld geargumenteed dat het bedrag van het overlevingspensioen afhankelijk moet zijn van het aantal huwelijksjaren, zoals dat bij het afgeleide pensioenrecht na echtscheiding reeds het geval is. Een ander voorstel is om het systeem van overlevingspensioenen te verlaten en te vervangen door een onvoorwaardelijk minimumpensioen dat gebaseerd is op burgerschap.

Binnen deze masterproef zullen we op empirische basis nagaan in welke mate het overlevingspensioen is aangepast aan nieuwe sociale risico's. In het volgende deel formuleren we hieromtrent een reeks hypothesen.

DEEL 3. Onderzoeksvraag en hypothesen

Onze doelstelling is het in kaart brengen van de financiële gevolgen van verweduwing om na te gaan hoe het Belgische pensioensysteem zich verhoudt tot oude en nieuwe sociale risico's. De drie onderzoeksvragen die we proberen te beantwoorden zijn:

OV1: hoe zien de vervangingsratio's bij verweduwing van Belgische weduwen en weduwnaars eruit?

OV2: welke factoren zijn van invloed op de vervangingsratio's bij verweduwing?

OV3: hoe situeren de Belgische vervangingsratio's bij verweduwing zich in Europese context?

Bij het beantwoorden van de eerste vraag werken we puur beschrijvend. Onderzoeksvraag 2 en 3 hebben een verklarend karakter. Rond deze vragen stellen we op basis van de geldende pensioenregelingen, de theorie en voorgaand onderzoek hypothesen op. In paragraaf 1 stellen we de hypothesen betreffende onderzoeksvraag 2 voor, in paragraaf 2 worden de verwachtingen betreffende onderzoeksvraag 3 behandeld.

1. Nationaal: invloedrijke factoren

1.1. Persoonskenmerken

Geslacht. Vrouwen verwerven een minder uitgebreid rustpensioen dan mannen wegens genderongelijkheid in arbeidsmarktposities. Dit betekent dat mannen bij verweduwing minder vaak afhankelijk zijn van een overlevingspensioen dan vrouwen. Aangezien het overlevingspensioen niet in alle stelsels evenwaardig is aan een rustpensioen voor alleenstaanden en het overlevingspensioen niet automatisch in de tweede en derde pijlerregelingen wordt voorzien, is het gunstiger om na verweduwing afhankelijk te zijn van het eigen rustpensioen dan van een overlevingspensioen. We vermoeden dus

Deel 3: onderzoeksvraag en hypothesen

dat mannen financieel minder sterk getroffen worden door het overlijden van hun echtgenote dan omgekeerd.

Verder werden ook in voorgaand onderzoek naar vervangingsratio's bij verweduwing hogere ratio's vastgesteld bij mannen dan bij vrouwen voor verschillende Europese landen waaronder België (Ahn, 2005) en Frankrijk (Bonnet & Hourriez, 2009). Daaruit volgt de eerste hypothese:

Hypothese 1: de vervangingsratio's van mannen zijn hoger dan die van vrouwen

Leeftijd. Een tweede persoonskenmerk waar we rekening mee houden is de leeftijd van de onderzoekseenheid. Uit onderzoek blijkt dat oudere gepensioneerden over een relatief laag pensioen beschikken (Berghman & Peeters, 2012). Dit betekent echter niet dat deze oudste groep ook bijzonder kwetsbaar is voor verweduwing. Integendeel, in eerder onderzoek werden relatief hoge pensioenen bij vrouwen ouder dan 85 jaar vastgesteld die verklaard zouden kunnen worden door het feit dat binnen deze groep veel gunstige overlevingspensioenen aanwezig zijn (Berghman & Peeters, 2012). Burkhauser e.a. (2005) berekenden vervangingsratio's bij verweduwing voor verschillende leeftijdsgroepen. Zij stelden geen eenduidig leeftijdseffect vast bij verweduwing op niet-actieve leeftijd. Voor alle leeftijdscategorieën is het percentage voor de berekening van het overlevingspensioen gelijk, ouderen met een verschillende leeftijd zouden dus in principe dezelfde verandering in levensstandaard moeten ondergaan bij verweduwing.

Hypothese 2: de vervangingsratio bij verweduwing is niet afhankelijk van de leeftijd bij verweduwing

1.2. Kenmerken van de partner

Leeftijd overlijden. Gezondheid en sterfte zijn klassengebonden fenomenen. Wie relatief vroeg overlijdt, heeft gemiddeld gezien een lagere economische status en een lager pensioen. Wie zijn partner vroeg verliest zal dus absoluut gezien een lager overlevingspensioen

Deel 3: onderzoeksvraag en hypothesen

ontvangen. Aangezien het overlevingspensioen een vast percentage van het rustpensioen bedraagt, is het overlevingspensioen wel in verhouding met de vroegere pensioeninkomsten. We verwachten dus dat de impact van verweduwing gelijk is voor verschillende leeftijden bij overlijden:

Hypothese 3: de vervangingsratio bij verweduwing is niet afhankelijk van de leeftijd van de overleden partner bij verweduwing

1.3. Loopbaankenmerken

1.3.1. Gezinsniveau

Één- of tweeverdienersgezin. Een eerste loopbaan kenmerk op gezinsniveau is of de onderzoekseenheid deel uitmaakte van een een- of tweeverdienersgezin. We definiëren een eenverdienersgezin als een gezin waarin één van de partners gedurende de actieve levensfase geen belangrijke bijdrage leverde aan het gezinsinkomen. De beschikbare theoretische vervangingsratio's bij verweduwing geven aan dat België in vergelijking met andere OESO-landen uitzonderlijk hoge vervangingsratio's heeft voor eenverdienersgezinnen en lage tot gemiddelde ratio's voor tweeverdienersgezinnen (James, 2009; Peeters, Debels & Berghman, 2012). Betreffende het gezinstype zien we dus nog duidelijk de industriële beleidstraditie doorwerken: zowel na pensionering als na verweduwing bevoordeelt het pensioensysteem het traditionele gezinsmodel.

We illustreren het verschil tussen één- en tweeverdienersgezinnen aan de hand van het voorbeeld uit tabel 1 op pagina 22. Echtpaar één en echtpaar twee genoten tijdens de actieve levensfase beide een gezinsinkomen van 3000 euro. Wegens de verschillende pensioenberekening (alleenstaandenpensioen aan 60% versus gezinspensioen aan 75%) gaan de inkomsten van Jef en Marie er na pensionering sterker op achteruit dan die van Louis en Charlotte. Het eerste echtpaar ontvangt slechts 1800 euro pensioeninkomsten ($1600 \cdot 60\% + 1400 \cdot 60\%$), terwijl het tweede echtpaar over 2250

Deel 3: onderzoeksvraag en hypothesen

euro beschikt ($3000 \cdot 75\%$). Ook bij verweduwing ervaart het tweeverdienersgezin de sterkste daling in inkomsten. De restrictie op de cumulatie van het overlevingspensioen en het rustpensioen beperkt na verweduwing de pensioeninkomsten van Jef en Marie. Omdat Jef een hoger inkomen heeft dan Marie ontvangt Jef na het overlijden van Marie uitsluitend zijn eigen rustpensioen (960 euro). Dit leidt voor Jef tot een vervangingsratio van 0,75. Marie mag het overlevingspensioen en haar rustpensioen combineren tot 110% van het overlevingspensioen, wat haar een inkomen van 1056 euro ($960 \cdot 110\%$) en hogere vervangingsratio van 0,83 oplevert. Beide leden van het eenverdienersgezin beschikken over een opmerkelijk hoger inkomen van 1800 euro ($2250 \cdot 80\%$) na het overlijden van de huwelijkspartner en een hoge vervangingsratio van 1,13.

We verwachten dat het pensioensysteem de nieuwe risicocategorie van tweeverdieners minder goed beschermt dan de oude risicocategorie van eenverdieners:

Hypothese 4: de vervangingsratio's in eenverdienersgezinnen liggen hoger dan die in tweeverdienersgezinnen

Economische status. Wanneer we de redenering uit de nieuwe sociale risicotheorie volgen, zouden we kunnen besluiten dat het pensioensysteem, een postindustriële sociale regeling, mensen met een atypische, ongunstige loopbaan benadeelt. In absolute cijfers klopt deze redenering inderdaad: wie weinig loopbaan jaren presteert of flexibele arbeid verricht beperkt zijn/haar pensioenopbouw.

Voor vervangingsratio's bij verweduwing is het echter niet noodzakelijk het geval dat we in gezinnen met een gunstige economische achtergrond hogere vervangingsratio's zullen vinden: het overlevingspensioen wordt als percentage van het gezinspensioen berekend, een percentage dat voor elk inkomensniveau hetzelfde is. We kunnen zelfs een omgekeerde relatie verwachten: aangezien weduwen en weduwnaars uit lagere inkomensklassen vaker recht hebben op het gewaarborgd minimum overlevingspensioen en pensioeninkomsten in hogere klassen begrensd worden door maxima, ligt de vervangingsratio in huishoudens met lage economische status waarschijnlijk hoger. Dit mechanisme werd vastgesteld in het onderzoek van Burkhauser e.a. (2005). Hier vormen we dus een

Deel 3: onderzoeksvraag en hypothesen

‘status leveling hypothesis’ (O’Rand & Henretta, 1999): we verwachten dat verweduwing de bestaande verschillen in status verkleint. Hieruit volgt hypothese vijf:

Hypothese 5: de vervangingsratio’s van weduw(e)n(aars) met een lage economische status liggen hoger dan de ratio’s van weduw(e)n(aars) met een hoge economische status.

Pensioenstelsel. Pensioenrechten van gezinnen kunnen opgebouwd worden in verschillende stelsels.

De pensioenbedragen van werknemers en zelfstandigen verschillen in absolute termen, waarbij zowel het rust- als het overlevingspensioen van werknemers gemiddeld genomen hoger is dan dat van zelfstandigen. Verweduwing zal in beide stelsels echter een gelijkaardige impact hebben aangezien het overlevingspensioen op dezelfde wijze wordt berekend. De eerste hypothese betreffende pensioenstelsels luidt dus:

Hypothese 6a: er is geen verschil tussen de vervangingsratio’s bij verweduwing binnen het werknemersstelsel en het zelfstandigenstelsel

De situatie van ambtenaren bij verweduwing verschilt echter van de twee eerste stelsels: de geldende percentages van het vooraf verdiende gezinsinkomen verschillen sterk van de 80% bij werknemers en zelfstandigen. Verder kunnen ook de minder gunstige minimum en maximumbedragen en de strengere cumulatieregels in het ambtenarenstelsel tot relatief lage vervangingsratio’s leiden:

Hypothese 6b: De vervangingsratio’s bij verweduwing in het ambtenarenstelsel liggen gemiddeld genomen lager dan deze in het werknemers- of zelfstandigenstelsel

1.3.2. Individueel niveau

Loopbaankenmerken. Naast loopbaankenmerken op het gezinsniveau zijn ook loopbaankenmerken op individueel niveau van belang voor

Deel 3: onderzoeksvraag en hypothesen

vervangingsratio's bij verweduwing. Weduw(e)n(aars) met een uitgebreide loopbaan maken namelijk minder kans om het rust- en overlevingspensioen te kunnen cumuleren. Dit mechanisme zien we aan het werk in tabel 1: binnen echtpaar één houdt Jef, de partner uit wiens hoofde de voornaamste pensioenrechten ontstaan, na het overlijden van Marie een lager inkomen over dan wanneer Marie Jef overleeft. Bijgevolg is de vervangingsratio voor Jef kleiner dan die van Marie.

Hypothese 7: vervangingsratio's liggen lager bij weduwen of weduwnaars met een gunstigere loopbaan.

2. Internationale vergelijking van vervangingsratio's

De verwachting over de verdeling van vervangingsratio's bij verweduwing over verschillende landen bepalen we op basis van de nieuwe sociale risicetheorie van Bonoli (2006; 2007). Volgens deze auteur is de timing waarmee de postindustriële evoluties hun intrede deden in verschillende Europese landen cruciaal voor de mate waarin nationale beschermingssystemen zich aanpasten aan nieuwe sociale risico's of zich bleven concentreren op oude sociale risico's. Indien deze stelling correct is, zouden weduwen (en weduwnaars), de oude sociale risicogroep bij uitstek, het best beschermd moeten zijn in landen waar de nieuwe sociale risico's zich later voordoen. De verwachting luidt als volgt:

Hypothese 8: de vervangingsratio's bij verweduwing zijn groter in landen waarin de evoluties verbonden met nieuwe sociale risico's zich later voordeden.

Voor ieder land dat we bestuderen, geven we de reeds bekende empirische en theoretische vervangingsratio's bij verweduwing weer in tabel 4. Deze cijfers zijn onvolledig, kennen belangrijke beperkingen en de berekeningswijze verschilt per bron. Ze zijn daarom niet geschikt om een definitieve uitspraak te doen over de vervangingsratio's bij verweduwing in verschillende Europese landen.

Deel 3: onderzoeksvraag en hypothesen

Deze vervangingsratio's geven wel een aanwijzing dat het verwachte patroon zou kunnen kloppen: de laagste empirische vervangingsratio vinden we terug in Denemarken en de hogere ratio's in continentale en zuidelijke welvaartsstaten. Ook theoretische vervangingsratio's bij eenverdieners wijzen op een gelijkaardig patroon. We beschouwen de gegevens uit tabel 4 als een eerste ondersteuning van hypothese 8. Verdere empirische verificatie is echter vereist om hypothese 8 te kunnen bevestigen.

Internationaal onderzoek suggereert dat publieke sociale zekerheidsregelingen bepalend zijn voor de inkomenspositie van weduwen (Choi, 2006; Williamson en Smeeding, 2005, niet gepubliceerd). Het armoederisico van oudere vrouwen is in grote mate afhankelijk van het nationale sociale systeem. Dit is begrijpelijk: verweduwing komt vaak onverwacht en wanneer dit niet het geval is zijn de tijd en middelen om te sparen doorgaans beperkt wegens de ziekte die dikwijls voorafgaat aan het overlijden van de partner. Aangezien de publieke voorzieningen belangrijk lijken te zijn voor de levensstandaard van ouderen, bespreken we kort de pensioensituatie van weduw(e)n(aars) in de verschillende landen die we zullen bestuderen. We baseren ons daarbij vooral op het overzicht dat James (2009) opstelde van de pensioenregelingen bij verweduwing in verschillende OESO-landen.

Tabel 4. Vervangingsratio's bij verweduwing voor verschillende Europese landen

Land	Empirische vervangingsratio's		Theoretische vervangingsratio's ^c	
	Ahn ^a	Andere	Eenverdienersgezin	Tweeverdienersgezin
Zweden	-	-	0	0,75
Denemarken	0,81	-	0,50	0,75
Oostenrijk	0,94	-	0,90	1,05
Frankrijk	1,25	0,97 ^b	0,81	0,75
Duitsland	0,86	1,03 ^c /0,95 ^d	0,83	0,75
Nederland	1,04	-	0,74	0,93
België	1,09	-	1,20	0,83
Italië	0,98	-	0,90	0,98
Spanje	0,84	-	0,78	0,75

^a Ahn, 2005, gecorrigeerd voor huishoudgrootte door Peeters, Debels & Berghman, 2012

^b Bonnet & Hourriez, 2009

^c Holden & Brand, 2004

^d Burkhauser, Giles, Lillard & Schwarze, 2005

^e James, 2009, gecorrigeerd voor huishoudgrootte door Peeters, Debels & Berghman, 2012

Deel 3: onderzoeksvraag en hypothesen

De Deense overheid organiseert een algemeen basispensioen en een verplicht arbeidsgerelateerd pensioen. Weduw(e)naars ontvangen binnen beide systemen een eenmalig bedrag na het overlijden van hun partner maar zijn verder afhankelijk van het basispensioen en hun eigen pensioen. Aangezien het basispensioen een armoedever voorkomende en geen levensstandaardbeveiligende functie heeft, verwachten we in lijn met hypothese 8 in Denemarken een lage vervangingsratio bij verweduwing te vinden.

In Oostenrijk is het overlevingspensioen verplicht in de eerste pijler. Er geldt een gewaarborgd minimum, maar geen maximumbedrag voor het overlevingspensioen. Het overlevingspensioen bedraagt 40% tot 60% van het pensioen van de overleden partner. Weduw(e)n(aars) die geen inkomen via deze regeling ontvangen, kunnen beroep doen op de sociale bijstand voor ouderen.

Fransse weduw(e)n(aars) hebben binnen de eerste pensioenpijler recht op een overlevingspensioen van 54%, of op het minimumbedrag voor het overlevingspensioen. Daarenboven is het overlevingspensioen van 60% verplicht in de (minder belangrijke) tweede pijler (Siegenthaler, 1996). In Frankrijk mag het overlevingspensioen volledig gecombineerd worden met het rustpensioen onder een bepaald grensbedrag. Daarnaast biedt ook Frankrijk sociale bijstand voor ouderen aan.

In Duitsland ontvangen weduwen binnen de eerste pensioenpijler een overlevingspensioen van 55%. Er wordt echter geen minimumoverlevingspensioen voorzien. Ook in Duitsland mogen weduw(e)n(aars) het rust- en overlevingspensioen combineren onder een grensbedrag. Weduwen die op deze manier een te laag pensioen ontvangen, kunnen een uitkering uit de sociale bijstand ontvangen. Alle Nederlandse ouderen ontvangen een algemeen basispensioen. Daarnaast In Zweden kunnen weduw(e)n(aars) beroep doen op het uitgebreide minimumpensioen. Het inkomensgerelateerde overlevingspensioen binnen de eerste pijler geldt alleen voor weduwen en weduwnaars jonger dan 65 jaar, behalve wanneer men onder de overgangsregeling valt. Binnen de tweede pensioenpijler bestaan er quasiverplichte pensioenregelingen, waarin een overlevingspensioen kan zijn opgenomen. Verder is de vrijwillige verdeling van pensioenbijdragen over beide partners toegestaan

Deel 3: onderzoeksvraag en hypothesen

binnen de tweede pijler (Siegenthaler, 1996). In Zweden is het armoederisico voor oudere alleenstaande vrouwen relatief laag (Smeeding, 2003). De vraag is echter of het Zweedse pensioensysteem naast de minimumvoorziening ook de levensstandaardbeveiliging waarborgt.

kunnen weduwen en weduwnaars ook beroep doen op het overlevingspensioen dat verplicht dient worden opgenomen in beroepsgerelateerde pensioenregelingen. De hoogte van de uitkering is afhankelijk van de werkgever, maar kan tot 70% van het oorspronkelijke pensioenbedrag bedragen.

In Italië hebben weduwen en weduwnaars recht op een overlevingspensioen binnen de eerste pijler dat 60% van het pensioen van de overleden partner bedraagt. Italië koos dus voor relatief hoge uitkeringen in vergelijking met andere Europese landen. Verder voorziet het Italiaanse sociale systeem ook een gewaarborgd minimum overlevingspensioen en sociale bijstand voor ouderen. In Italië mogen het overlevingspensioen en het rustpensioen onder een bepaald grensbedrag gecombineerd worden.

Het laatste land dat we bestuderen is Spanje. Spaanse weduwen ontvangen als overlevingspensioen binnen de eerste pijler 52% van het volledig pensioen waarop de echtgenoot recht had indien hij minstens 35 jaar werkte. Verder wordt ook in Spanje een minimum overlevingspensioen en sociale bijstand voorzien. Zoals in Frankrijk, Duitsland en Italië, mogen ook Spaanse weduw(e)n(aars) het rust- en overlevingspensioen onder een bepaalde grens combineren.

Wanneer we de pensioenregeling in België vergelijken met andere Europese landen valt op dat de bescherming van Belgische weduw(e)n(aars) relatief sterk is. Nergens in Europa is het percentage van het overlevingspensioen binnen de eerste pensioenpijler zo hoog als in België (80%). Bovendien kan in België ook in de tweede en derde pijler een overlevingspensioen opgebouwd worden. We verwachten dus dat de vervangingsratio's in België relatief hoog liggen in vergelijking met andere Europese landen.

DEEL 4. Data en methode

1. Gegevensbronnen

1.1. Het belang van longitudinale data

Wanneer we de levensstandaard van een individu bestuderen, kunnen we deze vergelijken met de levensstandaard van hetzelfde individu op een ander tijdstip of met die van een ander individu op hetzelfde moment. In het eerste geval bestuderen we de verzekeringslogica van het pensioenstelsel en in het tweede geval de herverdelingslogica. De tweede werkwijze geeft inzicht in de mate waarin een pensioensysteem ouderen tegen armoede beschermt. Naast minimumvoorziening vormt ook levensstandaardbeveiliging een belangrijke functie van het pensioensysteem in het algemeen en van het overlevingspensioen in het bijzonder (Bonnet & Hourriez, 2009; James, 2009; Peeters, De Tavernier & Berghman, publicatie 2013; Peeters, Debels & Berghman, 2012). De levensstandaardbeveiliging kan worden onderzocht aan de hand van de eerste werkwijze. Zelfs wanneer levensstandaardbeveiliging niet langer als een expliciete doelstelling van een pensioensysteem wordt aangewezen, is het zinvol om het behoud van levensstandaard bij verweduwing te bestuderen om zo de toereikendheid van de pensioenregelingen na te gaan.

Bestaand Belgisch en Europees onderzoek naar het financieel welzijn van weduwen en weduwnaars concentreert zich vooral op de herverdelingslogica door cross-sectioneel te werk te gaan: de situatie van verweduwden werd met die van andere bevolkingsgroepen vergeleken. Dit onderzoek geeft zelf aan dat de cross-sectionele werkwijze een beperking vormt bij de studie naar de impact van verweduwing op de levensstandaard en dat longitudinaal onderzoek vereist is (Ponnet & Mortelmans, 2007).

Aan longitudinaal onderzoek zijn een aantal voordelen verbonden. Ten eerste stellen longitudinale data de onderzoeker in staat om intra-individuele verandering vast te stellen, tegenover het minder zuivere alternatief, namelijk het afleiden van verandering op basis van verschillen tussen individuen in cross-sectionele datasets. Dit is van belang omdat verweduwing samenhangt met individuele

kenmerken zoals bijvoorbeeld geslacht en leeftijd (Carr & Bodnar-Deren, 2009). Ook de huishoudsamenstelling is afhankelijk van de huwelijksstatus. In de Verenigde Staten bijvoorbeeld is het inwonen bij kinderen een veelvoorkomende strategie om het geleden inkomensverlies na verduwing te compenseren (Sevak, Weir & Willis, 2003). Wanneer vervangingsratio's op cross-sectionele wijze worden berekend door niet-verduwden met verduwden te vergelijken, is het moeilijk om het effect van verduwing en het effect van de kenmerken die ermee samenhangen te onderscheiden. Door een longitudinale benadering te volgen, vermijden we dit probleem. De longitudinale benadering heeft namelijk als groot voordeel dat één van de criteria voor het vaststellen van causaliteit, de temporele volgorde van oorzaak en gevolg, gewaarborgd is (Schafer & Ferraro, 2009, p. 20).

Een tweede voordeel van longitudinale data is de betrouwbaarheid en geldigheid van de gegevens. Cross-sectioneel onderzoek kan beroep doen op het geheugen van de respondent en gegevens uit het verleden opvragen. Deze methode heeft echter mogelijk een retrospectieve herinneringsvertekening tot gevolg, vooral bij oudere respondenten: hoe langer de periode die moet herinnerd worden, hoe groter de fouten. Bovendien kunnen leeftijdgerelateerde vermindering van cognitieve en fysieke vaardigheden de kans op herinneringsfouten vergroten. Specifiek voor verduwde respondenten geldt een andere bron van vertekening: weduwen en weduwnaars zijn geneigd om de periode van het huwelijk overdreven positief inschatten (Carr & Bodnar-Deren, 2009).

We kunnen dus stellen dat er nood is aan longitudinaal onderzoek voor het bestuderen van de verandering in levensstandaard na verduwing en de factoren die hierbij van belang zijn. Daarom zullen we in deze masterproef gebruik maken van een longitudinaal onderzoeksontwerp.

Aan longitudinale data zijn echter ook nadelen verbonden. Een eerste mogelijk probleem is de selectieve uitval van respondenten. Voor onze analyses kan dit betekenen dat we vooral verduwing in meer welgestelde huishoudens zullen vaststellen, indien verduwing in minder vermogende huishoudens vaker plaatsvindt tijdens de actieve levensfase. Deze vertekening valt niet te

Deel 4: data en methode

voorkomen. Wel kunnen de we grootte van de vertekening ten gevolge van dit mechanisme inschatten door waar mogelijk de economische status van het huishouden als variabele op te nemen (Carr & Bodnar-Deren, 2009).

Een tweede probleem bij het voeren van longitudinaal onderzoek is dat de data die hiervoor vereist zijn vaak niet beschikbaar zijn. Als gevolg stelden slechts een beperkt aantal studies op correcte wijze vervangingsratio's bij verweduwing op. Wij troffen twee databronnen aan die longitudinale gegevens bevatten en geschikt zijn voor de berekening van vervangingsratio's bij verweduwing. Op basis van de eerste databank kunnen we Belgische vervangingsratio's berekenen. De tweede databank stelt ons in staat een internationale vergelijking van vervangingsratio's uit te voeren.

1.2. Nationaal: administratieve data

In het kader van het onderzoek naar de kwetsbaarheid van zestigplussers verkreeg het Centrum voor Sociologisch Onderzoek van de Katholieke Universiteit Leuven administratieve gegevens over de inkomenssituatie van ouderen voor het jaartal 2008. Op basis van deze gegevens kunnen we vervangingsratio's bij verweduwing voor Belgische ouderen berekenen.

De onderzoekspopulatie bestaat uit alle 60-plussers woonachtig te België die in de loop van 2008 hun huwelijkspartner verloren. Daarnaast behoren ook alle gezinsleden van de weduwe/weduwnaar tot de onderzoekspopulatie. Het steekproefkader wordt gevormd door het Rijksregister. Uit het rijksregister werd een willekeurige steekproef van 5% getrokken die tot onze beschikking staat. De data over de pensioeninkomsten van de onderzoekseenheden zijn afkomstig uit het Pensioenkadaster. Het Pensioenkadaster is een administratieve databank die de gegevens van alle eerste- en tweedepijlerpensioenen vanaf 1 oktober 1980 bevat.

De steekproef verschilt dus van de onderzoekspopulatie: de steekproef omvat alle Belgische ouderen terwijl de onderzoekspopulatie enkel de verweduwde ouderen en hun gezinsleden bevat. Uit de steekproef werden alle weduwen en weduwnaars met bijhorende gezinsleden geselecteerd. Deze selectie

levert 1379 verweduwen met een leeftijd tussen 60 jaar en 95 jaar op. Het grootste deel van de onderzoekseenheden zijn vrouwen: de databank bestaat voor 82% uit weduwen.

1.3. Internationaal: Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe

Voor het internationaal vergelijkende onderdeel van onze analyses maken we gebruik van de Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (SHARE). SHARE is een panel dataproject dat individuele data over de gezondheid, de socio-economische status en de sociale en familiale netwerken van ouderen (50+) in verschillende Europese landen bevat. De SHARE-data bestaan momenteel uit vier golven waarvan de eerste in 2004 en de laatste in 2011 werd verzameld (SHARE, 2012). De SHARE-databank is uiterst geschikt voor vergelijkend longitudinaal onderzoek (Schafer & Ferraro, 2009).

Een andere te overwegen gegevensbron is de Luxembourg Income Study (LIS). Deze data worden vaak gebruikt voor het bestuderen van ouderen, maar zijn cross-sectioneel van aard en dus niet geschikt voor het beantwoorden van onze onderzoeksvraag. Een internationale gegevensbron die wel longitudinale data bevat is de Cross-National Equivalent File (CNEF). Binnen de CNEF zijn echter slechts 4 landen vertegenwoordigd, en deze databank werd reeds geanalyseerd met betrekking tot de voorliggende onderzoeksvraag (Holden & Brand, 2004; Burkhauser, e.a., 2005). Bijgevolg is de SHARE-databank het meest geschikt binnen deze onderzoekscontext. We kiezen ervoor om op basis van deze data de invloed van verweduwing op het economisch welzijn voor verschillende Europese landen te berekenen en vergelijken.

Omdat het longitudinale aspect van de SHARE-data cruciaal is voor onze onderzoeksvraag, bestuderen we alleen landen die vanaf de eerste interviewreeks deelnamen aan het project. We onderzoeken alle Europese landen met uitzondering van Griekenland wegens een te klein aantal observaties en Zwitserland wegens de idiosyncratische inkomenssituatie in dit land. De landen die we zullen vergelijken zijn Zweden, Denemarken, Oostenrijk, Frankrijk, Duitsland, Nederland, België, Italië en Spanje.

Deel 4: data en methode

Bij het gebruik van de SHARE-data bestaat de onderzoekspopulatie uit alle 50-plussers⁸ uit de deelnemende landen die tussen 2004 en 2011 hun huwelijkspartner verloren. De onderzoekseenheden uit de SHARE-data werden binnen de verschillende landen op willekeurige basis geselecteerd. De data kennen dus een grote mate van representativiteit. In de meeste landen was een nationaal, regionaal of lokaal register van persoonsgegevens aanwezig dat als steekproefkader kon dienen. In andere landen werd de selectie gemaakt op basis van het telefoonboek (Börsch-Supan & Jürges, 2005).

De SHARE-databank is representatief voor alle individuen geboren in 2004 of eerder, die de officiële landstaal spreken en tijdens het veldwerk niet in het buitenland of in een strafinrichting verbleven. Voor België, Oostenrijk, Frankrijk en Spanje werden geen ouderen ondervraagd die in een instelling verblijven (Peeters, Debels & Verpoorten, 2013). Informatie over de overleden partner is steeds voorhanden en informatie over andere gezinsleden is beschikbaar voor zover die ouder dan 50 jaar zijn op het moment van het interview (Börsch-Supan & Jürges, 2005).

De responsratio van de eerste golf bedroeg gemiddeld genomen 62% met een minimum van 49% in Zweden en een maximum van 74% in Frankrijk. Dit is een goed resultaat in vergelijking met andere wetenschappelijke surveys (Börsch-Supan & Jürges, 2005). Naast unit-nonrespons kan ook item-nonrespons een probleem vormen. Zo is de item-nonrespons ongeveer 10-15% voor de belangrijkste publieke pensioeninkomsten (Christelis, 2011). De gevolgen van item-nonrespons voor onze analyses en resultaten worden verder besproken.

---

⁸ Deze masterproef bestudeert verwezuiging op oudere leeftijd. Men kan zich afvragen of 50 jaar als 'oud' kan worden gedefinieerd. Binnen de context van dit onderzoek menen wij dat weduwen op deze leeftijd zich voldoende van jonge weduwen onderscheiden: wie zijn partner op 50-jarige leeftijd verliest, draagt enerzijds minder vaak een zorglast voor (jonge) kinderen en is dus minder genoodzaakt zijn loopbaan terug te schreeven en heeft anderzijds beperktere mogelijkheden om de loopbaan verder uit te bouwen dan jongere weduw(e)n(aars).

De SHARE-databank levert 604 verweduwen op. Wegens het relatief klein aantal beschikbare observaties is het niet mogelijk om op individueel niveau afhankelijkheidsanalyses uit te voeren. We zullen wel op landenniveau vervangingsratio's vergelijken. De onderzoekseenheden bestaan voor 68% uit weduwen en voor 32% uit weduwnaars. De gemiddelde leeftijd in de eerste interviewronde (golf 1) was 69 jaar en in de laatste interviewronde (golf 4) 75 jaar.

2. Methodologie

In dit onderdeel bespreken we enkele methodologische kwesties. We behandelen achtereenvolgens het belang van equivalentieschalen, de problemen die zich kunnen voordoen bij het meten van inkomen en de aard van onze steekproeven.

2.2. Equivalentieschalen

Vervangingsratio's worden berekend op basis van twee bedragen: het individueel beschikbaar inkomen voor het overlijden van de partner en het individueel beschikbaar inkomen na het overlijden van de partner. Deze bedragen zijn niet direct waarneembaar, ze kunnen worden afgeleid uit het beschikbaar huishoudelijk inkomen. Men kan bijvoorbeeld het individueel inkomen opstellen door het huishoudelijk inkomen te delen door het aantal huishoudleden. Bij deze berekeningswijze houdt men echter geen rekening met de schaalvoordelen waarover de leden van een huishouden beschikken. Daarom wordt het huishoudelijk inkomen geïndividualiseerd aan de hand van een equivalentieschaal.

De meest gebruikte equivalentieschalen zijn de oude OESO schaal, de nieuwe OESO schaal en de vierkantwortelschaal. We kiezen ervoor om hier de vierkantwortelschaal toe te passen. De vierkantwortelschaal vormt het middelpunt tussen twee theoretische uitersten: geen schaalvoordelen en perfecte schaalvoordelen (Gornick, Sierminska, & Smeeding, 2009, p. 405). Deze schaal wordt in de recentste OESO publicaties toegepast en in twee van de vier bestaande studies naar vervangingsratio's bij verweduwing

Deel 4: data en methode

(OESO, 2009; Holden & Brand 2004; Burkhauser, e.a., 2005). Het gebruik van de vierkantwortelschaal komt de vergelijkbaarheid van de onderzoeksresultaten dus ten goede.

Een ander voordeel van de vierkantwortelschaal is dat voor het bepalen van de correctiefactor geen gedetailleerde informatie nodig is over de samenstelling van het huishouden. Het aantal huishoudleden is voldoende om het geïndividualiseerde inkomen te berekenen volgens de volgende formule:

$$E = \frac{D}{\sqrt{S}}$$

Waarbij het individuele equivalente inkomen (E) wordt verkregen door het totaal huishoudelijk inkomen (D) te delen door de vierkantwortel van het aantal huishoudleden (S) (Burkhauser, e.a., 2005, p. s241).

In tabel 5 worden de verschillende equivalentieschalen vergeleken door de correctiefactoren van de schalen voor verschillende huishoudcomposities naast elkaar te plaatsen. Hieruit blijkt dat de vierkantwortelschaal de grootste schaalvoordelen veronderstelt en de oude OESO schaal de kleinste. De correctiefactoren van de vierkantwortelschaal en de nieuwe OESO-schaal verschillen weinig van elkaar. Deze twee equivalentieschalen zullen dus gelijkaardige resultaten opleveren.

Het feit dat de vierkantwortelschaal sterk aanleunt bij de nieuwe OESO-schaal bevordert de geldigheid van de vierkantwortelschaal. De geldigheid van de nieuwe OESO-schaal werd namelijk nagegaan voor ouderen en voor weduwen en goedgekeurd op basis van de consumptiepatronen van deze groepen (Bonnet & Hourriez, 2009).

De vergelijking van de vierkantwortelschaal en de oude OESO schaal leidt tot een andere vaststelling: de correctiefactoren van deze twee schalen verschillen sterk. Aan de hand van een hypothetisch voorbeeld onderzoeken we wat de mogelijke gevolgen van deze verschillen zijn voor de berekening van vervangingsratio's. In tabel 6 wordt de inkomenssituatie van een hypothetisch echtpaar weergegeven waarbij het totaal huishoudelijk inkomen voor verweduwing 1500 euro bedraagt en na verweduwing 1000 euro.

De keuze van de equivalentieschaal is bepalend voor de uiteindelijke vervangingsratio's. De gebruikte schaal heeft in de eerste plaats een effect op het geïndividualiseerd huishoudelijk inkomen. Op basis van de vierkantwortelschaal bekomen we een hoger individueel inkomen dan bij de twee andere schalen. Daaruit volgt een tweede effect van de gebruikte schaal: de vervangingsratio berekend aan de hand van de vierkantwortelschaal (0,93) ligt lager dan wanneer de nieuwe (1) of de oude (1,13) OESO schaal werd toegepast. Vooral het verschil met de oude OESO schaal is groot. Holden en Brand (2004) berekenden vervangingsratio's aan de hand van de oude OESO schaal en de vierkantwortelschaal (of de 'international equivalence scale'). Zij kwamen tot dezelfde conclusie.

We moeten er bij de interpretatie van de resultaten dus rekening mee houden dat het gebruik van de vierkantwortelschaal in vergelijking met de (oude) OESO schaal tot eerder lage vervangingsratio's leidt. Dit versterkt onze conclusies: we verwachten voor België eerder gunstige ratio's te vinden, dus als we ondanks het gebruik van de vierkantwortelschaal toch hoge ratio's vaststellen, heeft de hypothese de 'moeilijkste test' doorstaan.

Tabel 5. Correctiefactoren van verschillende equivalentieschalen

Huishoudsamenstelling	Equivalentieschaal		
	Oude OESO schaal	nieuwe OESO schaal	Vierkantwortelschaal
1 volwassene	1	1	1
2 volwassenen	1,7	1,5	1,4
2 volwassenen, 1 kind	2,2	1,8	1,7
2 volwassenen, 2 kinderen	2,7	2,1	2
2 volwassenen, 3 kinderen	3,2	2,4	2,2

Bron: OESO, 2009, p. 2

Tabel 6. De impact van de gebruikte equivalentieschaal op de vervangingsratio

Equivalentieschaal	Totaal huishoudelijk inkomen voor verweduwing	Geïndividualiseerd huishoudelijk inkomen voor verweduwing	Geïndividualiseerd huishoudelijk inkomen na verweduwing	Vervangingsratio
Oude OESO schaal	1500	882	1000	1,13
Nieuwe OESO schaal	1500	1000	1000	1,00
Vierkantwortelschaal	1500	1071	1000	0,93

2.3. Inkomen als variabele

De variabele inkomen staat centraal in dit onderzoek. In deze paragraaf bespreken we twee methodologische vraagstukken met betrekking tot het gebruik van de variabele inkomen. De eerste betreft het meten van inkomen, de tweede de bestudeerde inkomensbronnen.

2.3.1. Geldige en betrouwbare meting van inkomen

Het meten van inkomen gebeurt op verschillende wijze voor de twee databanken.

De administratieve databank geeft ons toegang tot inkomensgegevens uit het pensioenkadaster die door overheidsinstellingen geregistreerd werden. Alle instellingen die pensioenvoordelen betalen zijn wettelijk verplicht deze betalingen aan te geven. Bij de administratieve data zijn we dus van een grote betrouwbaarheid en geldigheid van de meting van het inkomen verzekerd.

De SHARE-data bestaan uit surveygegevens, waarbij het meten van inkomensgegevens een complexere zaak is. Uit onderzoek bleek dat inkomen in surveys over het algemeen wordt ondergerapporteerd (Moore, Stinson & Welniak, 1997). De betrouwbaarheid en geldigheid verschillen sterk voor verschillende inkomensbronnen. Rapportering van het arbeidsinkomen is relatief onvertkend en kent een grote betrouwbaarheid. Inkomen uit transfers wordt vaker ondergerapporteerd en toevalsfouten spelen voor deze inkomensbron een belangrijkere rol. Inkomen uit bezit is de minst geldige en minst betrouwbare categorie.

Aangezien we ouderen bestuderen, zullen de onderzoekseenheden vooral inkomsten uit de tweede en derde inkomenscategorieën (transfers en bezit) ontvangen. We moeten dus rekening houden met substantiële onbetrouwbaarheid en ongeldigheid bij het gebruik van de SHARE-data. Onbetrouwbaarheid en ongeldigheid in de meting van inkomen leidt echter niet noodzakelijk tot onbetrouwbare en ongeldige resultaten. De reden hiervoor is dat we inkomen als afhankelijke variabele gebruiken: we gaan het gevolg van

Deel 4: data en methode

verweduwing voor het beschikbare inkomen na (King, Keohane & Verba, 1994, pp. 155-168). Het is dus van belang dat onze waarneming van de evolutie in inkomen geldig en betrouwbaar is, niet de waarneming van dit inkomen an sich.

Een ongeldige meting van de afhankelijke variabele leidt niet noodzakelijk tot vertekende resultaten: indien we bij iedere eenheid voor en na verweduwing dezelfde systematische meetfout vaststellen, houdt dit geen probleem in voor de geldigheid van de vervangingsratio's. Wanneer de teller en de noemer van een vervangingsratio dezelfde meetfout bevatten, valt deze fout namelijk voor de ratio als geheel weg:

$$\frac{\text{inkomen na verweduwing} * \text{fout}}{\text{inkomen voor verweduwing} * \text{fout}}$$

Wanneer we veronderstellen dat systematische meetfouten bij het vaststellen van het inkomen niet tot meetfouten bij het vaststellen van vervangingsratio's leiden, maken we twee assumpties. Ten eerste moet de systematische fout voor verweduwing even groot zijn als de systematische fout na verweduwing. Dit is niet noodzakelijke het geval, bijvoorbeeld wanneer de overleden partner diegene was die het beste op de hoogte was van de gezinsinkomsten of wanneer het overlijden aanleiding geeft tot het inventariseren van de verschillende resterende inkomstenbronnen. Ten tweede moet de fout de vorm aannemen van een vast percentage van het reële inkomen en niet van een vast bedrag. Het valt te verwachten dat respondenten een fout maken die eerder in de grootorde van het reële inkomen ligt maar ook over deze assumptie kunnen we geen zekerheid bieden. Voorzichtigheid is dus geboden bij het interpreteren van de resultaten op basis van de SHARE-data.

Naast systematische meetfouten kunnen ook niet-systematische meetfouten of random error een gevolg hebben voor de geldigheid en betrouwbaarheid van de analyses. Opnieuw is de impact kleiner bij meetfouten in de afhankelijke variabele dan wanneer we het inkomen als onafhankelijke variabele zouden gebruiken. Toevalsfouten in de afhankelijke variabelen leiden namelijk alleen tot verhoogde

onbetrouwbaarheid maar niet tot ongeldigheid van de analyses (King, Keohane & Verba, 1994).

Bij het vaststellen van vervangingsratio's met behulp van SHARE-data moeten we dus rekening houden met onbetrouwbaarheid en mogelijk een zekere mate van ongeldigheid.

2.3.2. Inkomensbronnen

De tweede kwestie die belangrijk is bij het meten van inkomen, zijn verschillende inkomstenbronnen waarmee rekening wordt gehouden. We overlopen eerst de verschillende pensioeninkomsten en daarna de andere inkomstenbronnen die relevant zijn.

Het pensioensysteem wordt beschouwd als de verzameling van alle publieke regelingen met een collectief element en met als doelstelling de bescherming tegen het ouderdoms- of overlevingsrisico. De pensioeninkomsten kunnen dus bestaan uit: het rust- en overlevingspensioen binnen de eerste pensioenpijler; de regelingen uit de tweede pensioenpijler; het pensioensparen en de individuele levensverzekering binnen de derde pijler; de inkomensgarantie voor ouderen.

Naast het inkomen uit pensioenen zijn er nog andere bronnen van inkomen. In ruwe categorieën zijn deze onder te verdelen in inkomen uit arbeid, inkomen uit andere uitkeringen en inkomen uit bezittingen.

Binnen beide databanken die wij gebruiken, ontbreekt informatie over bepaalde inkomensbronnen. Het grootste tekort van de administratieve data is dat deze geen gegevens bevatten over de derdepijlerpensioenen, een aantal tweedepijlerpensioenen en inkomsten uit bezit. Het grootste probleem van de SHARE-data is de manier waarop uitkeringen in kapitaal bevraagd werden. In de operationalisering geven we voor elke databank in detail weer welke inkomstenbronnen er precies beschikbaar zijn.

2.4. Een steekproef van verweduwen

Voor het bestuderen van weduwen en weduwnaars kan gebruik gemaakt worden van een quasi-experimenteel onderzoeksontwerp. Bij deze methode worden weduw(e)n(aars) vergeleken met gelijkaardige, niet-verweduwde onderzoekseenheden. De niet-verweduwden vormen daarbij de controlegroep. Het doel van deze methode is om voor de effecten van verweduwing andere mogelijke oorzaken uit te sluiten (Carr & Bodnar-Deren, 2009).

In deze masterproef wordt de invloed van verweduwing op de levensstandaard onderzocht. Het opnemen van een controlegroep zou in dit geval zinvol kunnen zijn om te verzekeren dat een verandering in de levensstandaard het gevolg is van verweduwing en niet van een gebeurtenis of omstandigheid die invloed heeft op de levensstandaard van alle ouderen. Conjuncturele schommelingen of veranderingen in het pensioenbeleid bijvoorbeeld, kunnen een impact hebben op de levensstandaard van ouderen.

Bij de gebruikte administratieve data is de kans op een probleem van deze aard klein. De administratieve data bevatten gegevens voor Belgische ouderen tussen januari en december 2008. In 2008 werden in België geen belangrijke veranderingen in het pensioenbeleid doorgevoerd. Het jaartal 2008 valt wel binnen de beginperiode van de financieel-economische crisis in Europa. We verwachten echter niet dat dit de inkomenssituatie van ouderen drastisch beïnvloedde, aangezien pensioenen en andere uitkeringen ongewijzigd bleven. Bovendien zijn er geen gegevens over inkomen uit bezit, de inkomenscategorie die het meest beïnvloed zou kunnen zijn door de crisis, opgenomen in deze dataset. Om te controleren of de financieel-economische crisis een impact had op de levensstandaard van ouderen in 2008 zullen we de maand van het overlijden als onafhankelijke variabele opnemen. Indien de crisis van belang was voor de levensstandaard van ouderen, zullen we lagere vervangingsratio's vaststellen bij eenheden die later op het jaar hun huwelijkspartner verloren, wanneer de crisis al verder gevorderd was.

Voor de SHARE-data is het risico op een achterliggende gebeurtenis die de levensstandaard van ouderen beïnvloedt groter, hier beschikken we namelijk over gegevens voor de periode 2004-

2011. Om na te gaan of eventuele gevolgen van de financieel-economische crisis een rol spelen voor de levensstandaard van de onderzoekseenheden, vergelijken we per land de vervangingsratio's van diegenen die in de periode 2004-2006 verweeduwen met de ratio's van de verweeduwen uit de periode 2006-2011.

De vergelijking van verweeduwde met niet-verweeduwde onderzoekseenheden zou dus zinvol zijn maar het niet toepassen van deze methode leidt niet tot onoverkomelijke methodologische problemen.

3. Operationalisering

In dit onderdeel bespreken we hoe de verschillende concepten uit de hypotheses werden geoperationaliseerd. We behandelen eerst de administratieve data, vervolgens de SHARE-data.

3.1. Administratieve data

3.1.1. Onafhankelijke variabelen: individuele en gezinskenmerken

We beschikken allen over het geboortjaar, niet over de precieze geboortedatum van de onderzoekseenheden. De exacte *leeftijd* bij overlijden of bij verweeduwing kan dus niet worden bepaald. De leeftijd van de wedw(e)n(aar) en zijn/haar partner wordt gemeten als de leeftijd op het einde van 2008.

We definiëren een *éénverdienersgezin* als een gezin waarin één van beide partners geen of slechts een beperkte loopbaan uitbouwde. Om een onderscheid te maken tussen één- en tweeverdienersgezinnen werd een variabele met drie categorieën opgesteld. In de eerste categorie, de eenverdienersgezinnen, bedroegen het inkomen van partner met de laagste inkomsten 30% van het inkomen van de partner met de hoogste inkomsten. In de tussencategorie lag dit percentage tussen 30% en 60%. In de laatste categorie, de tweeverdienersgezinnen, verdiende de ene partner minstens 60% van de inkomsten van de andere partner. Voor het

Deel 4: data en methode

opstellen van deze variabele werden als persoonlijke inkomsten alle inkomsten beschouwd die getuigen van een individuele loopbaan: pensioeninkomen uit rustpensioenen, arbeidsinkomen en uitkeringen afkomstig van de RVA, het NIC, het RIZIV, het FBZ en het FAO.

De *economische status* van het gezin wordt afgeleid uit de geïndividualiseerde pensioen- en andere inkomsten voorafgaand aan het overlijden van de partner. We verwachten dat het inkomen voorafgaand aan verweduwing een negatief effect heeft op de vervangingsratio wegens de minimum- en maximumbedragen die gelden voor het overlevingspensioen. Indien één van de partners een arbeidsinkomen ontvangt op het moment van verweduwing, zal het maximumbedrag de levensstandaard bij hoge inkomens doen afnemen en zal het minimumbedrag de levensstandaard bij lage inkomens doen toenemen.

Wanneer we een effect van de economische status vaststellen, zullen we ook nagaan of het *aandeel van de inkomensgarantie voor ouderen* een rol speelt. Dit aandeel wordt berekend als het percentage van het inkomen voor verweduwing dat gevormd wordt door inkomsten uit de IGO. Wanneer deze variabele een invloed heeft op de vervangingsratio's bij verweduwing, kan ze mogelijk het effect van de economische status verklaren.

Omdat we geen informatie bezitten over het *stelsel* waarbinnen iemands loopbaan zich situeerde, leiden we het belangrijkste pensioenstelsel af uit de pensioenrechten: het stelsel waaruit het grootste gedeelte van de pensioeninkomsten van de weduw(e)n(aar) na het overlijden van de partner afkomstig is, wordt als het hoofdstelsel van het koppel aangeduid. Deze indirecte meting is niet ideaal aangezien er verschillende andere inkomstenbronnen zijn (tweedepijlerpensioenen, arbeidsinkomsten, andere uitkeringen) waarvan we niet kunnen bepalen binnen welk stelsel ze zich situeren. Voor de werknemers was het grootste deel van het eerstestijlerpensioen na verweduwing afkomstig uit het werknemersstelsel. De zelfstandigen en ambtenaren werden op dezelfde wijze gecategoriseerd. Daarnaast is er een restcategorie van eenheden waarvoor geen hoofdstelsel kon worden aangeduid.

Voor een gedeelte van de Belgische weduwen en weduwnaars beschikken we over *loopbaangegevens*: we hebben informatie over het aantal effectief gepresteerde loopbaanjaren, het totaal aantal

loopbaan jaren (effectief + gelijkgesteld) en het gemiddelde loon per dag. De jaartallen werden samengedrukt tot voltijdse perioden: twee jaar halftijds werk levert dus één loopbaanjaar op. Het loon werd steeds omgezet naar de constante prijzen uit 2008 aan de hand van de het indexcijfer van de consumptieprijzen. Deze gegevens zijn echter alleen beschikbaar voor weduwen en weduwnaars die tijdens hun volledige loopbaan het statuut van werknemer hadden. Verder beschikken we over loopbaangegevens vanaf 1955. Indien we de assumptie maken dat de weduw(e)n(aars) op 18-jarige leeftijd hun loopbaan startten, kunnen we deze gegevens gebruiken voor respondenten die in 2008 niet ouder waren dan 71 jaar. Gezien de beperkte groep van onderzoekseenheden waarvoor we over loopbaangegevens beschikken, zullen we afzonderlijke analyses op deze groep uitvoeren wanneer we loopbaan kenmerken als verklarende factoren opnemen in het model.

3.1.2. Afhankelijke variabelen: vervangingsratio's

We stellen twee types van vervangingsratio's op aan de hand van de administratieve data: outputratio's en outcomeratio's.

De outputratio's bevatten uitsluitend pensioengegevens en worden als volgt berekend:

$$\text{outputratio} = \frac{\text{geïndividualiseerde maandelijkse pensioeninkomsten na verdeduwing}}{\text{geïndividualiseerde maandelijkse pensioeninkomsten voor verdeduwing}}$$

Het pensioenkadaster bevat de verschillende elementen van het pensioeninkomen met uitzondering van: het tweedepijlerpensioen van zelfstandigen, dat onvolledig werden aangegeven, het tweedepijlerpensioen dat bij het overlijden van de begunstigde wordt toegekend aan een ander persoon dan de overlevende echtgenoot/echtgenote of kinderen, de derde pensioenpijler en de voordelen toegekend in het kader van vervroegde uittredingsmaatregelen zoals het brugpensioen (Berghman, e.a.,

Deel 4: data en methode

2010, p. 17). Deze beperkingen kunnen belangrijke gevolgen hebben voor de resultaten, waarmee rekening moet worden gehouden bij de interpretatie.

Voor de outcomeratio's zijn naast pensioeninkomsten ook andere inkomsten van belang:

$$\text{outcomeratio} = \frac{\text{geïndividualiseerd maandelijks inkomen na verwezuwing}}{\text{geïndividualiseerd maandelijks inkomen voor verwezuwing}}$$

In de administratieve databank zijn alleen inkomsten uit arbeid, pensioenen en andere uitkeringen opgenomen. Informatie over inkomsten uit roerende en onroerende bezittingen ontbreekt dus. Ook dit vormt een groot tekort en belangrijke kwalificatie van de interpretatie van de resultaten.

Voor een gedetailleerde beschrijving van de wijze waarop output- en outcomeratio's werden opgesteld, zie bijlage 1.

3.2. SHARE

Binnen de SHARE-databank werden weduw(e)n(aars) geïdentificeerd aan de hand van vraag DN014 "Wat is uw burgerlijke staat?". We selecteerden de respondenten die in een eerste bevraging aangeven gehuwd te zijn en in de daaropvolgende bevraging 'weduwe' of 'wedunaar' antwoorden. Het aantal weduw(e)n(aars) per land wordt in tabel 7 weergegeven. We onderscheiden twee groepen van verwezuwden: zij die hun echtgeno(o)t(e) verloren tussen golf 1 (2004/2005) en golf 2 (2006/2007) en zij die verwezuwden tussen golf 2 en golf 4 (2011/2012). Golf 3 van SHARE, 'SHARELIFE' is een afwijkende golf: in deze interviewreeks werd retrospectief de levensgeschiedenis van respondenten bevraagd. Golf 3 is bijgevolg niet geschikt om weduw(e)n(aars) te identificeren.

Voor ieder land zijn er slechts een klein aantal eenheden beschikbaar. Dit maakt het moeilijk om statistisch significante

waarnemingen te doen. De analyses op basis van de SHARE-data zijn dus eerder exploratief van aard.

Tabel 7. Aantal weduwen en wuwnaars in de SHARE-data (2004-2011)

Land	Golf 1-2	Golf 2-4	Totaal
Zweden	29	44	73
Denemarken	21	47	68
Oostenrijk	22	17	39
Frankrijk	29	33	62
Duitsland	32	32	64
Nederland	37	45	82
België	27	46	73
Italië	18	49	67
Spanje	37	39	76
Totaal	252	352	604

Bron: SHARE + eigen berekeningen

3.2.1. Timing van nieuwe sociale risico's

We leiden uit de nieuwe sociale risictheorie de verwachting af dat in landen waar de postindustriële evoluties zich later voordeden, hogere vervangingsratio's bij verweduwing zullen worden vastgesteld.

Het moment waarop nieuwe sociale risico's zich voordoen is moeilijk eenduidig te bepalen. Bonoli (2007) deed toch een poging om een samenvattende maat op te stellen. Het jaar waarin een land voor een bepaald nieuw sociaal risico het niveau bereikt dat Zweden in 1970 behaalde, wordt aangeduid als het jaar waarin dit nieuwe risico zijn intrede deed. Zweden vormt dus de referentie, met als concrete criteria 54% tewerkstelling in de dienstensector, 58% vrouwelijke tewerkstelling en 30% echtscheidingen. Van de drie jaartallen waarin deze grenswaarden behaald werden, wordt het

Deel 4: data en methode

gemiddelde genomen. Dit gemiddelde beschouwen we als de timing van nieuwe sociale risico's en wordt per land weergegeven in tabel 8.

Volgens hypothese 8 zullen we in de landen die bovenaan in de tabel staan eerder lage vervangingsratio's terugvinden, en in de landen onderaan eerder hoge. Wanneer we de tabel overlopen komen we opeenvolgend de Scandinavische landen tegen, waar de postindustriële risico's hun intrede deden in de jaren '70, de continentale verzorgingsstaten, waar de evoluties zich voordeden vanaf de jaren '80 tot het begin van de jaren '90 en de Zuid-Europese landen, die tijdens de jaren '90 met maatschappelijke verandering werden geconfronteerd.

Tabel 8. De timing van nieuwe sociale risico's

Land	Timing nieuwe sociale risico's
Zweden	1970
Denemarken	1972
Oostenrijk	1988
Frankrijk	1988
Duitsland	1989
Nederland	1990
België	1993
Italië	1994
Spanje	1996

Bron: Bonoli, 2007

3.2.2. De impact van verwezuwing op de levensstandaard

De verandering in levensstandaard na verwezuwing werd bij de SHARE-data op vier verschillende manieren vastgesteld. We zullen voor elke van de vier variabelen nagaan of de internationale verdeling overeenkomt met het patroon dat we op basis van Bonoli (2006; 2007) voorspelden. Een overzicht van de vier variabelen wordt gegeven in tabel 9.

Tabel 9. Vier manieren om de evolutie van de levensstandaard meten aan de hand van SHARE-data

Item vragenlijst	Golf 1	Golf 2	Golf 4	Weduw(e)n- (aars)groep 1 (N)	Weduw(e)n- (aars)groep 2 (N)
CO007: als u het totale maandelijkse inkomen van uw huishouden beschouwt, hoe kan het huishouden dan de eindjes aan elkaar knopen?	X	X	X	235	276
CO008: als u de huidige financiële situatie van uw huishouden vergelijkt met uw financiële situatie sinds ons laatste interview, bent u er dan nu op voor- of achteruitgegaan?	X	X		437	-
HH017: hoe hoog was het totale inkomen, na aftrek van belastingen, van gans uw huishouden in een gemiddelde maand in het afgelopen jaar?		X	X	-	232
Geaggregeerd huishoudinkomen	bruto	netto	netto	-	99

Deel 4: data en methode

De eerste twee variabelen zijn gebaseerd op een subjectieve inschatting van de respondent van zijn/haar levensstandaard. De laatste twee variabelen werden opgesteld aan de hand van meer objectieve rapporteringen van het beschikbaar inkomen. Alleen deze laatste twee variabelen zijn vervangingsratio's.

De eerste variabele die de evolutie in levensstandaard meet, is gebaseerd op vraag CO007: "Als u het totale maandelijkse inkomen van uw huishouden beschouwt, hoe kan het huishouden dan de eindjes aan elkaar knopen?" met antwoordmogelijkheden "1. zeer moeilijk", "2. eerder moeilijk", "3. eerder gemakkelijk" en "4. gemakkelijk". We stellen de verandering in levensstandaard vast door het verschil te nemen tussen het antwoord op vraag CO007 en het antwoord op dezelfde vraag in een vorig interview. Een positieve score duidt op een verbetering van de gepercipieerde levensstandaard, een negatieve score op een verslechtering. Vraag CO007 was opgenomen in de vragenlijsten van de drie relevante golven. De evolutie in levensstandaard kan dus berekend worden op basis van deze variabele voor de twee verweduwde groepen.

Een tweede manier om de verandering in levensstandaard tussen twee opeenvolgende golven vast te stellen, is aan de hand van vraag CO008: "Als u de huidige financiële situatie van uw huishouden vergelijkt met uw financiële situatie sinds ons laatste interview in [jaar en maand vorig interview], bent u er dan nu..." met antwoordcategorieën "1. sterk op vooruit gegaan", "2. enigszins op vooruit gegaan", "3. niet op voor- of achteruit gegaan", "4. ietwat op achteruit gegaan" en "5. sterk op achteruitgegaan". Het antwoord op deze vraag is een directe meting van de beleving van de respondent van evolutie in levensstandaard tussen twee golven. Vraag CO008 werd alleen in golf 1 en golf 2 gesteld en verschaft dus enkel informatie over de eerste groep verweduwden.

De derde variabele, de eerste vervangingsratio, kan worden opgesteld aan de hand van vraag HH017: "Samenvattend: hoe hoog was het totale inkomen, na aftrek van belastingen, van gans uw huishouden in een gemiddelde maand in het afgelopen jaar?". We kunnen vervangingsratio's berekenen door het antwoord op deze vraag te corrigeren voor huishoudgrootte en het geïndividualiseerde huishoudelijk inkomen te delen door het inkomen dat in de vorige golf werd gerapporteerd. Vraag HH017 werd alleen in golf 2 en golf

4 gesteld en kan dus uitsluitend gebruikt worden om vervangingsratio's voor de tweede groep weduw(e)n(aars) op te stellen.

Ten slotte biedt SHARE een geaggregeerde variabele aan die het totaal jaarlijks huishoudelijk inkomen weergeeft. Deze variabele wordt berekend op basis van verschillende items die de inkomstenbronnen van het huishouden bevragen. Ten eerste worden de pensioeninkomsten vrij volledig opgevraagd, de geaggregeerde inkomensvariabele bevat gegevens over: het rustpensioen, het overlevingspensioen en het vervroegd pensioen binnen de eerste en tweede pensioenpijler; het oorlogspensioen; individuele pensioenplannen of levensverzekeringen; het gewaarborgd inkomen voor ouderen. Ten tweede worden ook andere uitkeringen uitvoerig bevraagd, uitkeringen binnen de volgende categorieën zijn opgenomen: werkloosheid; loopbaanonderbreking of tijdskrediet; arbeidsongevallen of beroepsziekten; ziekte of invaliditeit; tegemoetkoming aan personen met een handicap; uitkeringen voor ziekte, invaliditeit, arbeidsongevallen of beroepsziekten vanuit bedrijfstak of onderneming; individuele ziekteverzekeringen; verzekering voor langdurige zorg. In de derde plaats werd het inkomen uit arbeid bevraagd. Verder zijn ook gegevens over inkomen uit bezit beschikbaar: rente uit bank-, zicht- of spaarrekeningen; rente uit (staats)obligaties; dividenden uit aandelen of effecten; rente of dividenden uit beleggingsfondsen; inkomsten of huur uit onroerende goederen. Ten slotte werden ook de inkomsten uit alimentatie en charitatieve instellingen bevraagd.

In tegenstelling tot de administratieve data, geeft de SHARE-databank een redelijk volledig beeld van de inkomenssituatie van de respondenten. Aan de geaggregeerde inkomensvariabele zijn echter ook drie nadelen verbonden.

Ten eerste is de wijze waarop uitkeringen in kapitaal bevraagd werden problematisch. Zoals wel vaker het geval is in interviews werden alleen inkomsten in kapitaal uit het voorgaande jaar opgevraagd. Op deze manier worden kapitalen die de respondent vroeger verkreeg over het hoofd gezien (Peeters, Verschraegen & Debels, publicatie 2014). Het opnemen van inkomsten uit kapitaal bij de berekening van vervangingsratio's zou tot verkeerde conclusies kunnen leiden. Pensioeninkomsten in kapitaal dragen namelijk niet

Deel 4: data en methode

alleen bij tot de levensstandaard in het jaar waarin het kapitaal werd ontvangen. Daarom werden deze kapitaalbedragen niet opgenomen in de geaggregeerde inkomensvariabele. Dit kan er echter toe leiden dat we de vervangingsratio's onderschatten in landen waar het overlevingspensioen vooral in kapitaal wordt uitgekeerd.

Een tweede nadeel met betrekking tot de geaggregeerde inkomensvariabele is dat deze een groot aantal vragen uit de vragenlijst combineert. Item-nonrespons leidt ertoe dat maar voor een beperkt aantal eenheden het totale huishoudelijk inkomen kon berekend worden.

Een derde minpunt is dat in de eerste golf brutoinkomensbedragen werd gevraagd en in de tweede en derde golf nettobedragen. Indien we op basis van deze variabele vervangingsratio's opstellen voor de eerste groep van verweduwen, meten we tegelijk het effect van verweduwing en het effect van de overgang van bruto- naar nettobedragen. De impact van de (para)fiscaliteit op pensioeninkomsten varieert sterk in verschillende Europese landen (Berghman & Peeters, 2012). Een internationale vergelijking op basis van bruto- en nettobedragen zou bijgevolg tot verkeerde conclusies leiden. Daarom berekenen we alleen vervangingsratio's op basis van het geaggregeerde inkomen voor de tweede weduw(e)n(aars)groep.

Hoewel het geaggregeerde huishoudinkomen de meest objectieve en volledige inkomensmaat lijkt, is deze meting van de levensstandaard de minst bruikbare ten gevolge van een zeer klein aantal geldige observaties. We zullen ons bij de bespreking van de onderzoeksresultaten vooral op de eerste drie variabelen concentreren.

In bijlage 2 wordt verder ingegaan op de manier waarop de analyses op basis van de SHARE-data werden uitgevoerd.

DEEL 5. Analyse en resultaten

In dit onderdeel bespreken we de analyses en de resultaten. Wanneer we vervangingsratio's voor verschillende groepen van eenheden vergelijken, vermelden we steeds de mediaan wegens de soms scheve verdeling van vervangingsratio's en het voorkomen van uitschieters (Burkhauser e.a., 2005, p. s242).

We bespreken eerst de resultaten van de nationale analyses op basis van de administratieve data. Vervolgens behandelen we de internationale vergelijking aan de hand van de SHARE-data.

1. Nationale analyses

1.1. Outcome- en outputratio

De steekproef bevat 1379 eenheden, waarvan we voor 853 een outputvervangingsratio kunnen opstellen en voor 874 een outcomevervangingsratio. Voor meer informatie over de selectie van onderzoekseenheden voor de berekening van deze ratio's, zie bijlage 1.

De verdeling van de outputratio's wordt weergegeven in een boxplot (figuur 2) en een histogram (figuur 3). Tabel 10 bevat enkele beschrijvende statistieken voor de outputratio. Het gemiddelde van 1,54 ligt gevoelig hoger dan de mediaan van 1,05 wegens de rechts scheve verdeling en de aanwezigheid van verschillende uitschieters.

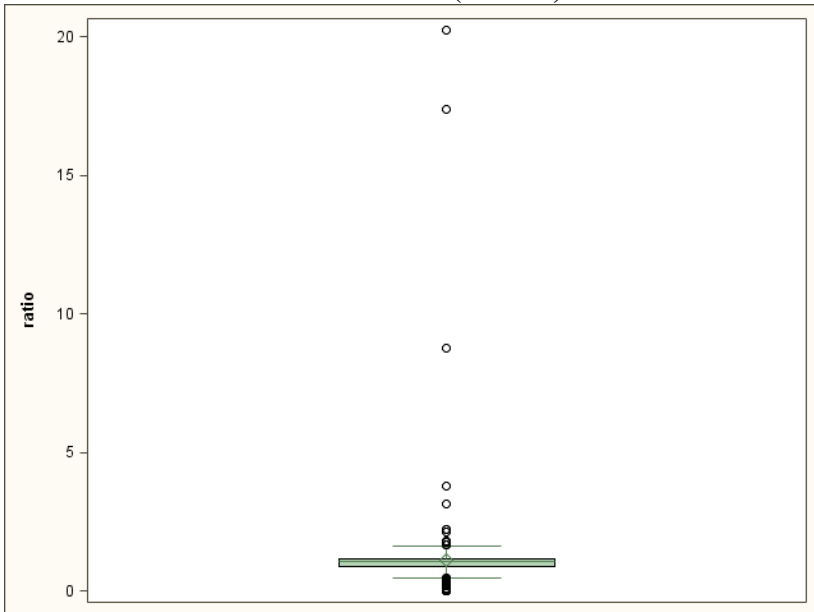
Dezelfde samenvattende informatie wordt voor de outcomeratio weergegeven in figuur 4, figuur 5 en tabel 11. We zien dat de outcomeratio minder sterke uitschieters heeft en minder scheef verdeeld is dan de outputratio. Bijgevolg vallen het gemiddelde (1,053) en de mediaan (1,056) voor de outcomeratio bijna samen en is de standaardafwijking minder groot dan bij de outputratio.

Het belang van het verschil tussen de twee ratio's blijkt verder uit het feit dat voor slechts 60% van de onderzoekseenheden beide ratio's gelijk zijn, voor 12% ligt de outcomeratio hoger en voor 28% ligt de outputratio hoger. Daarenboven zien we dat de eenheden die qua outputratio een uitschieter vormen een normale outcomeratio hebben, omdat het huishoudinkomen voor en/of na verweduwing

voor een belangrijk deel uit andere inkomsten dan pensioeninkomsten bestaat.

Pensioeninkomsten zijn voor oudere weduw(e)n(aars) dus een centrale maar niet de enige belangrijke bron van inkomsten, en de vervangingsratio's berekend op basis van pensioeninkomsten alleen geven geen goed beeld van de verandering in levensstandaard van oudere weduwen en weduwnaars. Daarom kiezen we ervoor om verdere analyses uit te voeren met de outcomeratio als afhankelijke variabele.

Figuur 2. Boxplot van de outputratio van Belgische verweduwen ouder dan 60 in 2008 (n = 852)

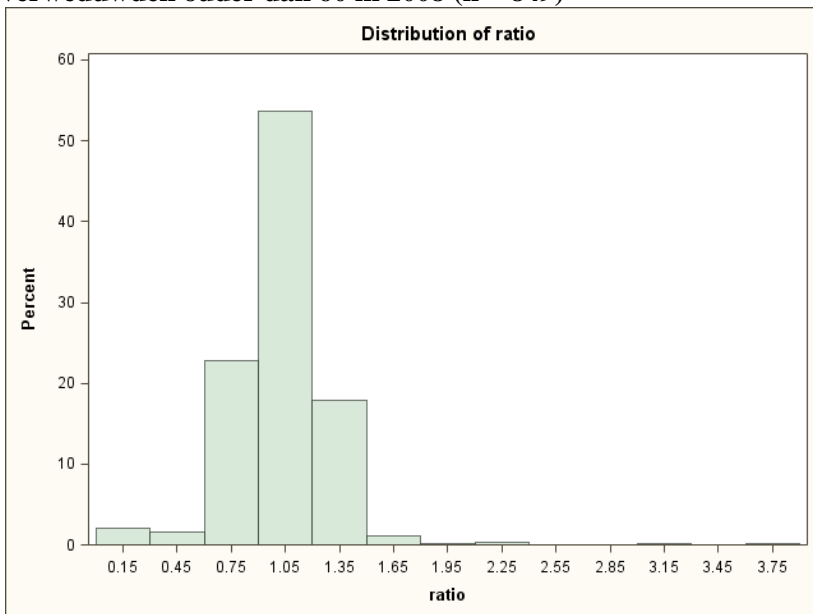

Voor de visuele overzichtelijkheid werd de meest extreme uitschieter niet opgenomen in deze figuur

Bron: berekeningen op basis van administratieve data

Deel 5: analyse en resultaten

Figuur 3. Verdeling van de outputratio van Belgische verweeduwden ouder dan 60 in 2008 (n = 849)

Voor de visuele overzichtelijkheid werden uitschieters met een ratio groter dan 5 niet opgenomen in deze figuur

Bron: berekeningen op basis van administratieve data

Tabel 10. Beschrijvende statistieken outputratio (N = 853)

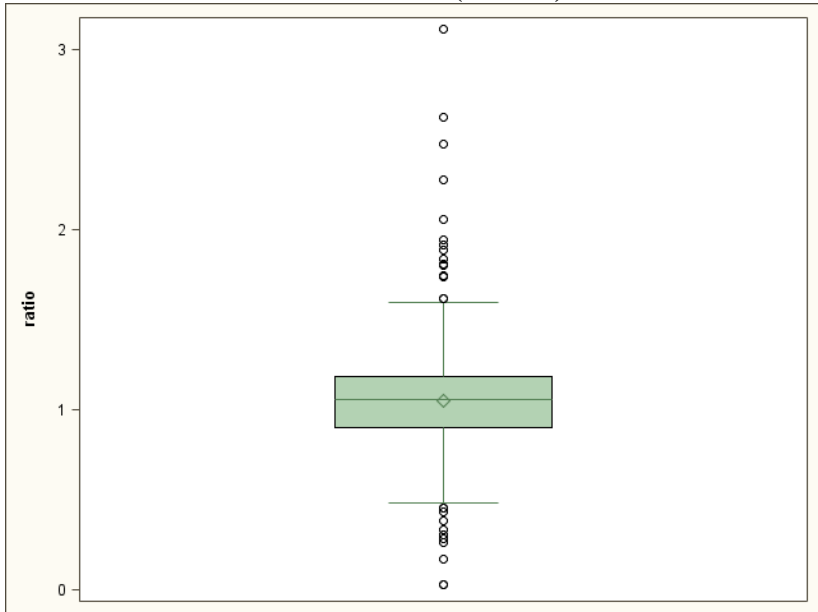

Gemiddelde	1,539
Mediaan	1,058
Standaardafwijking	13,271
Minimum	0,000
Maximum	387,705

Bron: berekeningen op basis van administratieve data

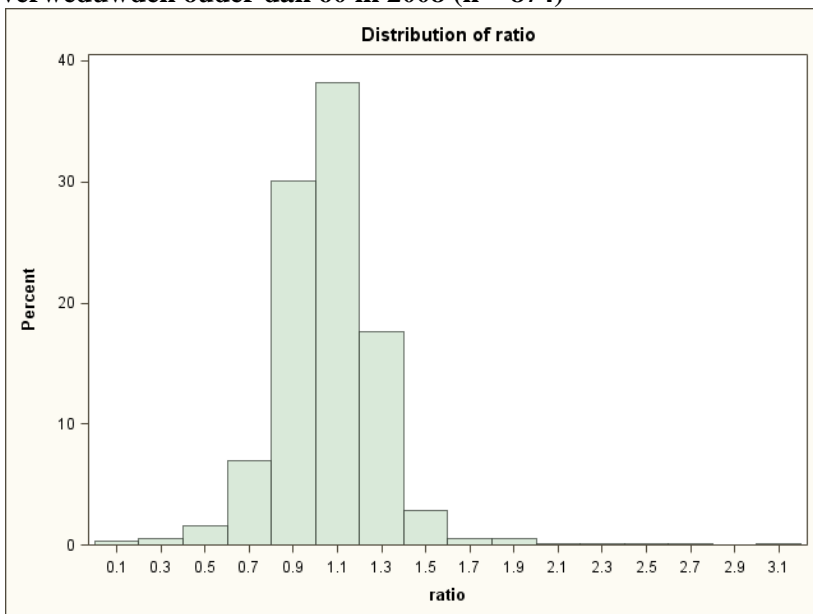
Figuur 4. Boxplot van de outcomeratio van Belgische verweeduwen ouder dan 60 in 2008 (n = 874)

Bron: berekeningen op basis van administratieve data

Deel 5: analyse en resultaten

Figuur 5. Verdeling van de outcomeratio van Belgische verweeduwen ouder dan 60 in 2008 (n = 874)

Bron: berekeningen op basis van administratieve data

Tabel 11. Beschrijvende statistieken outputratio (N = 874)

Gemiddelde	1,053
Mediaan	1,056
Standaardafwijking	0,245
Minimum	0,026
Maximum	3,116

Bron: berekeningen op basis van administratieve data

1.2. Invloedrijke factoren

De invloed van verschillende factoren op de vervangingsratio bij verweduwing werd nagegaan aan de hand van enkelvoudige en

Deel 5: analyse en resultaten

meervoudige lineaire regressieanalyses. Daarbij gelden de volgende assumpties:

- *Lineariteit* van de relatie tussen de onafhankelijke en afhankelijke variabele. Deze assumptie werd voor elke predictor nagegaan op basis van een spreidingsdiagram en werd steeds vervuld.
- *Gecorreleerde residuen* vormen geen probleem binnen deze steekproef. De White-test en de Durbin-Watson statistiek gaven steeds bevredigende resultaten.
- *Multicollineariteitsproblemen* werden nagegaan op basis van de Variance Inflation Factor, die steeds voldoende onder de grenswaarde bleef.
- De *Normaliteitsassumptie* vormt het grootste probleem voor deze dataset. De Shapiro-Wilks statistiek gaf bij elk model niet-normaal verdeelde residuen aan. Bijgevolg kunnen grote uitschieters een sterke invloed uitoefenen op de parameters. Ook betrouwbaarheidsintervallen en teststatistieken kunnen beïnvloed worden.
- *Homoscedasticiteit*. De assumptie van gelijk gespreide residuen werd nagegaan op basis van het spreidingsdiagram en op basis van de White test voor heteroscedasticiteit. Deze assumptie was voor sommige variabelen problematisch, wat een foute inschatting van de teststatistieken tot gevolg kan hebben.
- De aanwezigheid van *invloedrijke observaties* werd nagegaan aan de hand van de Cook's D, de Rstudent, de Dffits en de Dfbetas statistiek. Over het algemeen werden veel invloedrijke observaties vastgesteld. Dit is waarschijnlijk het gevolg van de niet normaal verdeelde residuen. De verschillende uitschieters beïnvloeden de parameters steeds in tegengestelde richtingen en heffen mogelijk elkaars invloed grotendeels op.

Het belangrijkste gevolg van de schending van de assumpties is dat de betrouwbaarheidsintervallen wijder of enger kunnen worden. We moeten dus bij de interpretatie van de resultaten de bekomen

Deel 5: analyse en resultaten

significantieniveaus niet te precies opvatten, aangezien deze verhoogd of verlaagd kunnen zijn.

1.2.1. Enkelvoudige regressieanalyses

Een overzicht van de resultaten van de enkelvoudige analyses wordt weergegeven in tabel 12.

Geslacht. De steekproef waarop we de analyses uitvoeren bestaat voor 82% uit vrouwen en voor 18% uit mannen. Dit bevestigt onze stelling dat verweduwing vooral bij vrouwen voorkomt. In de bivariate analyses vinden we hogere vervangingsratio's bij mannen dan bij vrouwen. De mediaan van vervangingsratio's bij vrouwen is 1,06, bij mannen 1,03. Het effect van het geslacht is net niet significant op een 0,05-grens.

Leeftijd. De gemiddelde leeftijd van de weduwen en weduwnaars is 75,5 jaar. De weduwen (75) zijn gemiddeld jonger dan de weduwnaars (77,7). Bij de enkelvoudige analyse stellen we vast dat de leeftijd bij verweduwing een klein maar positief effect heeft op de vervangingsratio.

Leeftijd overlijden. De echtgenoten en echtgenotes in de steekproef overleden gemiddeld op 77,5-jarige leeftijd. Hoe ouder de partner is bij overlijden, hoe hoger de vervangingsratio.

Gezinstype. 62% van de weduw(e)n(aars) maakte deel uit van een eenverdienersgezin, 14% behoorde tot een de tussencategorie en 23% tot een tweeverdienersgezin. De mediaan van de vervangingsratio bedraagt 1,13 in eenverdienersgezinnen, 1,06 in de tussencategorie slechts 0,88 in tweeverdienersgezinnen.

Tabel 12. Enkelvoudige regressieanalyse met afhankelijke variabele outcomeratio (N = 874)

Predictor	Intercept	Regressiecoëfficiënt	T-waarde	P-waarde	Heteroscedasticiteit	R ²
Geslacht	1,0609	-0,0416	-1,94	0,0530	X	0,0043
Leeftijd	0,7411	0,0041	3,90	0,0001	\	0,0172
Leeftijd partner	0,7955	0,0033	3,23	0,0013	\	0,0118
Maand	1,0954	-0,0079	-2,21	0,0271	X	0,0056
Tussencategorie	1,1178	-0,0650	-2,92	0,0036	X	0,1593
Tweeverdieners		-0,2383	-12,85	<0,0001		
Inkomen	1,2518	-0,0001	-9,03	<0,0001	X	0,0856
Aandeel IGO	1,0519	0,1447	1,01	0,3141	\	0,0012
Zelfstandige	1,0514	0,1011	4,11	< 0,0001	X	0,0333
Ambtenaar		-0,0396	-1,96	0,0500		
Restcategorie		-0,0940	-1,97	0,0490		
Jaren gewerkt	1,1288	-0,0065	-6,64	<0,0001	\	0,1359
Jaren totaal	1,1585	-0,0061	-8,38	<0,0001	\	0,2006
Loon	1,1254	-0,0020	-4,60	<0,0001	\	0,0703

Bron: berekeningen op basis van administratieve data

Deel 5: analyse en resultaten

Gezinsinkomen. Binnen onze steekproef is het geïndividualiseerd inkomen voor verweduwing gemiddeld 1469 euro. Het geïndividualiseerd gezinsinkomen voorafgaand aan de verweduwing heeft volgens de bivariate analyse een negatief effect op de vervangingsratio. Voor elke bijkomende 100 euro daalt de vervangingsratio met een gemiddelde van 0,01. Als mechanisme achter dit resultaat wezen we op het feit dat lagere inkomensgroepen vaker recht hebben op het minimum gewaarborgd overlevingspensioen.

Om uit te sluiten dat het inkomenseffect het gevolg is van het uitgebreider gebruik van de bijstandsregeling voor ouderen onder lage inkomens, onderzochten we ook het effect van het *aandeel van de inkomensgarantie voor ouderen* op de vervangingsratio. Deze variabele bleek geen invloed te hebben. Dit wijst erop dat het minimum gewaarborgd overlevingspensioen en de maximumbedragen waarschijnlijk de mechanismen zijn die het inkomenseffect verklaren.

Loopbaan kenmerken. Onder de onderzoekseenheden waarvoor we over loopbaangegevens beschikten (weduw(e)n(aars) jonger dan 71 jaar met een loopbaan die zich volledig binnen het werknemersstelsel situeert) werkten de weduwen gemiddeld 10,5 jaar aan een loon van 36,6 euro per dag. De weduwnaars werkten drie keer zoveel en verdienden meer dan het dubbele: gedurende 30,3 jaar verdienden zij 82,4 euro per dag. Wie langer werkte of meer verdiende heeft een lagere vervangingsratio. We gingen ook het effect van gelijkgestelde periodes na door het effect van het totaal aantal loopbaan jaren waarop het pensioen wordt gebaseerd (effectief + gelijkgesteld) te onderzoeken. Deze analyse bevestigt de resultaten.

Pensioenstelsel. Voor 61% van de weduw(e)n(aars) was het grootste deel van de pensioeninkomsten na verweduwing afkomstig uit het werknemersstelsel. Voor 14% vormde het zelfstandigenstelsel de belangrijkste bron van pensioeninkomsten en voor 22% het ambtenarenstelsel. Voor zelfstandigen werden hogere vervangingsratio's (mediaan 1,15) gevonden dan voor werknemers (mediaan 1,06). Bij ambtenaren stelden we lagere vervangingsratio's (mediaan 1,00) vast.

Ten slotte gingen we na of de *maand* van het overlijden een invloed had op de vervangingsratio. Wie later op het jaar zijn/haar partner verloor, had een lagere vervangingsratio.

Wanneer we naar de R^2 score kijken, lijken vooral het gezinstype (verklaart 16% van de variantie in vervangingsratio's), het inkomen (verklaringskracht van 9%) en de loopbaankenmerken (verklaren 7% tot 20%) van belang te zijn.

1.2.2. Meervoudige regressieanalyses

Het meervoudige regressiemodel wordt in verschillende stappen opgesteld. Een overzicht wordt gegeven in tabel 13.

In *model 1a* werden biografische kenmerken opgenomen: het geslacht, de leeftijd, de leeftijd van de partner bij overlijden en de maand van overlijden. Alleen de effecten van geslacht en leeftijd zijn significant. De leeftijd van de partner bij overlijden heeft niet langer een significant effect wegens de sterke samenhang met de leeftijd van de weduw(e)n(aar). Ook de maand van het overlijden heeft geen significant partieel effect en was dus enkel van belang voor de vervangingsratio wegens de samenhang met het geslacht en de leeftijd. De verklaringskracht van het model neemt toe in vergelijking met de enkelvoudige modellen: de R^2 bedraagt ongeveer 2%.

In *model 2a* voegen we loopbaankenmerken op gezinsniveau toe: we gaan de invloed na van het gezinstype, van het geïndividualiseerd gezinsinkomen voor verweduwing en van het voornaamste pensioenstelsel. De enige biografische factor die in dit model een significant effect behoudt is de leeftijd van de onderzoekseenheid. Het gezinstype lijkt van groot belang te zijn voor de vervangingsratio bij verweduwing, ook onder controle van het inkomen: gezinnen in de tussencategorie hebben een lagere vervangingsratio dan eenverdienersgezinnen en tweeverdienersgezinnen een veel lagere ratio. Wie een hoger gezinsinkomen heeft, heeft ook een lagere vervangingsratio. Het stelsel waartoe men behoort blijkt geen afzonderlijke invloed te hebben. De verklaringskracht van het model neemt sterk toe tot 18%.

Deel 5: analyse en resultaten

Om individuele loopbaankenmerken te kunnen opnemen in het model, moeten we de analyse beperken tot een klein aantal onderzoekseenheden. Om het aantal variabelen te beperken, nemen we in deze analyse alleen de variabelen op die in model 2a nog een significant effect hadden. Deze analyse wordt opgebouwd in tabel 14.

In *model 1b* stellen we vast dat de leeftijd binnen deze subgroep van onderzoekseenheden geen effect heeft. Een mogelijke verklaring is de beperkte variatie in leeftijd: deze weduw(e)n(aars) zijn maximum 71 jaar oud.

Uit *model 2b* blijkt dat voor deze subgroep alleen de tweeverdieners en niet de tussengroep significant verschilt van de eenverdieners. Ook dit is mogelijk te wijten aan het klein aantal onderzoekseenheden.

In *model 3b* nemen we de drie individuele loopbaankenmerken van de weduw(e)n(aar) op. Het aantal gepresteerde jaren en het dagelijks loon hebben geen effect wegens de grote samenhang met het totaal aantal loopbaanjaren. Het aantal loopbaanjaren heeft een negatief effect op de vervangingsratio. Het effect van de inkomensvariabele blijft bestaan. Het effect van gezinstype is niet langer significant, waarschijnlijk wegens de sterke samenhang met het aantal loopbaanjaren. Dit model heeft een zeer sterke verklaringskracht: 32% van de variantie in vervangingsratio's wordt verklaard door de variabelen in het model.

Aan de hand van de verschillende meervoudige regressiemodellen evalueren we de hypotheses.

Tabel 13. Meervoudige regressie-analyse met afhankelijke variabele outcomeratio (N = 874)

Predictor (hypothese)	Model 1a	Model 2a
Geslacht (1)	-0,0605***	-0,0180
Leeftijd (2)	0,0063***	0,0039**
Leeftijd partner (3)	-0,0022	-0,0029
Maand overlijden	-0,0060*	-0,0035
Tussencategorie (4)		-0,0521**
Tweeverdieners (4)		-0,1937***
Inkomen (5)		-0,0001***
Zelfstandige (6a)		0,0329
Ambtenaar (6b)		0,0042
Restcategorie		-0,0315
Intercept	0,7954***	1,1602***
R ²	0,0287	0,1922
Adjusted R ²	0,0242	0,1828
F-waarde	6,41***	20,53***

Bron: berekeningen op basis van administratieve data

* $p < 0,1$

** $p < 0,05$

*** $p < 0,01$

Tabel 14. Meervoudige regressie-analyse met afhankelijke variabele outcomeratio (N = 98)

Predictor (hypothese)	Model 1b	Model 2b	Model 3b
Leeftijd (2)	0,0048	-0,0033	-0,0067
Tussencategorie (4)		-0,0622	0,0216
Tweeverdieners (4)		-0,2358***	-0,1449
Inkomen (5)		-0,0002***	-0,0002***
Jaren gewerkt (7)			0,0035
Jaren totaal (7)			-0,0065*
Loon (7)			0,0008
Intercept	0,6899	1,6583***	1,8850***
R ²	0,0022	0,3429	0,3677
Adjusted R ²	-0,0082	0,3147	0,3185
F-waarde	0,21	12,13***	7,48***

Bron: berekeningen op basis van administratieve data

* $p < 0.1$.

** $p < 0.05$.

*** $p < 0.01$.

Hypothese 1 wordt niet bevestigd: terwijl we een hogere vervangingsratio bij mannen verwachtten, stellen we onder controle van andere variabelen geen effect vast. Andere studies vonden wel lagere vervangingsratio's bij vrouwen (Ahn, 2005; Bonnet & Hourriez, 2009). Een mogelijke verklaring is dat deze studies op surveygegevens gebaseerd zijn en dus informatie bevatten over een ruimere verzameling van inkomstenbronnen. Misschien wordt de vastgestelde ongelijkheid van mannen en vrouwen niet in het pensioensysteem, maar bijvoorbeeld in kapitaalbezit gecreëerd. Een andere verklaring is dat Belgische oudere weduwen goed beschermd zijn tegen verweduwing en dat het pensioensysteem de genderverschillen in loopbanen en rustpensioenrechten compenseert.

Hypothese 2 wordt niet bevestigd, maar *hypothese 3* wel: alleen de leeftijd van de weduw(e)n(aar), en niet de leeftijd van de overleden partner heeft onder controle van andere variabelen een effect op de vervangingsratio bij verweduwing. Oudere weduw(e)n(aars) hebben, in tegenspraak met onze hypothese, een hogere vervangingsratio. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat bij jongere onderzoekseenheden de verweduwing vaker dan bij oudere eenheden samenvalt met de overgang van een arbeidsinkomen naar een pensioeninkomen.

Hypothese 4 kan bevestigd worden: onder controle van andere variabelen hebben eenverdieners de hoogste vervangingsratio's, de tussencategorie gemiddelde en tweeverdieners de laagste. In de analyses op de subgroep konden we dit effect niet vaststellen. We vermoeden echter dat dit te wijten is aan de beperkte variatie binnen deze subgroep waardoor het niet mogelijk was het effect van het gezinstype en het effect van individuele loopbaanmerken statistisch te onderscheiden.

Hypothese 5 wordt ook bevestigd: weduw(e)n(aars) met een laag geïndividualiseerd inkomen voor verweduwing hebben een hogere vervangingsratio dan diegenen met een hoger inkomen. We merken op dat dit effect mogelijk (gedeeltelijk) het gevolg is van een regressie naar het gemiddelde. De minimum- en maximumpensioenen vormen evenwel waarschijnlijk ook een belangrijk mechanisme (Burkhauser, e.a., 2005). De 'status leveling hypothesis' (O'Rand & Henretta, 1999) wordt hier dus bevestigd met betrekking tot verweduwing op oudere leeftijd. We merken wel op

Deel 5: analyse en resultaten

dat geen derdepijlerpensioenen of inkomsten uit bezit werden opgenomen in de analyses. Deze inkomstenbronnen zouden vooral door hogere inkomenscategorieën als compensatie voor de relatieve daling in levensstandaard gebruikt kunnen worden.

Hypothesen 6a en *6b* werden niet bevestigd: er is qua vervangingsratio's onder controle van andere variabelen geen verschil tussen werknemers, zelfstandigen en ambtenaren. Dit is mogelijk te wijten aan de indirecte wijze waarop het stelsel werd bepaald bij gebrek aan loopbaaninformatie.

Het is moeilijk om een uitspraak te doen over *Hypothese 7*. Één van de drie loopbaan kenmerken, het totaal aantal loopbaan jaren, had een effect in de verwachte richting met een significantieniveau van 0,1. Hoewel dit resultaat mogelijk aan het toeval te wijten is, vermoeden we eerder dat het klein aantal onderzoekseenheden een rol speelt. Misschien zouden we bij een grotere groep eenheden met meer interne variatie duidelijkere loopbaan effecten vaststellen. Het negatief effect van de loopbaan jaren op het inkomen kan enerzijds het gevolg zijn van minimum- en maximum pensioen bedragen en anderzijds van de cumulatieregels die de inkomsten van tweeverdieners beperken. Het feit dat we het effect van loopbaan jaren onder controle van het inkomenseffect waarnemen, wijst erop dat zowel het minimum- en maximum pensioen als de cumulatieregels belangrijke mechanismen zijn die de vervangingsratio bij verweduwing bepalen, waarbij kortere loopbanen bevoordeeld worden in vergelijking met langere loopbanen.

2. Internationale analyses

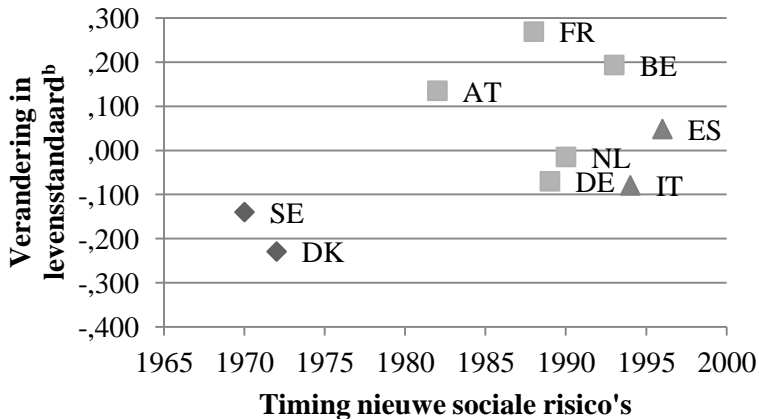
Binnen de SHARE-data bevinden zich voor de landen die wij bestuderen 604 onderzoekseenheden die tussen twee interviews in verweeduwen. Het aantal weduwen en weduwnaars waarvoor we de evolutie in levensstandaard kunnen bestuderen verschilt per variabele. In tabel 15 aan het einde van dit onderdeel worden voor elke variabele en figuur de scores per land opgelijst.

De eerste variabele die we opstelden, meet per land de gemiddelde evolutie in gepercipieerde levensstandaard. Wanneer we

de verdeling van deze variabele afzetten tegen de timing van nieuwe sociale risico's zien we het verwachte patroon uit *hypothese 8* ontstaan: er lijkt een positief verband te zijn tussen het jaartal waarin nieuwe sociale risico's zich voordeden en de verandering in levensstandaard bij verwekking (figuur 6). In landen waar de postindustriële evoluties zich later voordeden, gaat verwekking samen met een verbetering van de subjectieve levensstandaard. Volgens deze variabele hebben Belgische weduw(e)n(aars) de tweede beste positie met een gemiddelde verbetering in score van 0,2 op een schaal van 5.

Figuur 6. Evolutie van de gepercipieerde levensstandaard (vraag CO007^a) bij verwekking (2004-2012, N = 511)

◆ Noord-Europees   ■ Continentaal   ▲ Zuid-Europees

^a “Hoe kan uw huishouden de eindjes aan elkaar knopen?”

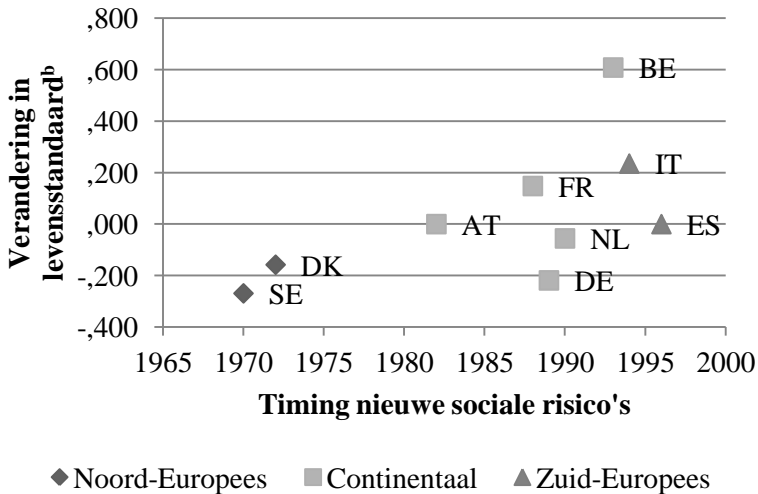
^b Een positieve score duidt op een verbetering van de levensstandaard
Bron: berekeningen op basis van SHARE-data

De waarnemingen in figuur 6 omvatten een brede periode (2004-2012) waarbinnen de meest recente financieel-economische crisis valt. Om de resultaten voor en tijdens de crisis te kunnen vergelijken, stellen we een aparte grafiek op voor de onderzoekseenheden die hun

Deel 5: analyse en resultaten

echtgeno(o)t(e) voor de crisis verloren en voor de eenheden die tijdens de crisis verweeduwen (figuren 7 en 8). In figuur 7 wordt de impact van verweduwing op de gepercipieerde levensstandaard in hoogconjunctuur (2004-2007) weergegeven. We zien dat hier het verwachte patroon hier nog sterker naar voor komt: de twee Zuid-Europese landen waarin de nieuwe sociale risico's zich het laatst voordeden, hebben hier een relatief hoge score. België kent voor deze weduw(e)n(aars)groep de meest gunstige evolutie in levensstandaard, met een gemiddelde verbetering van 0,6.

Figuur 7. Evolutie van de gepercipieerde levensstandaard (vraag CO007^a) bij verweduwing (2004-2007, N = 235)

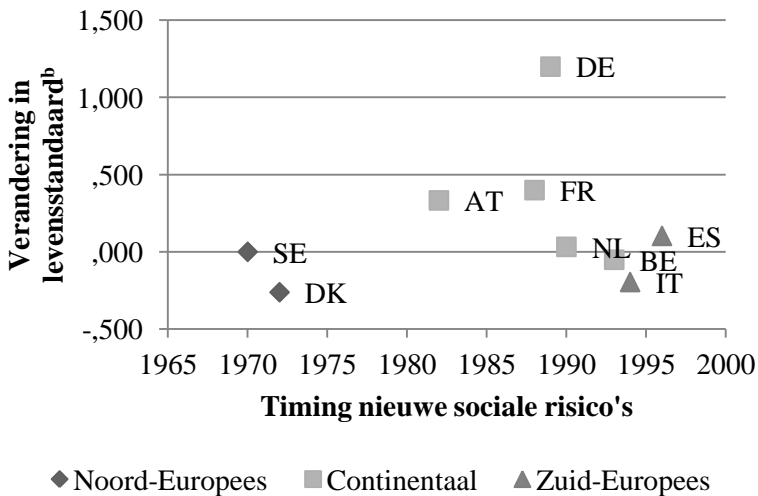
^a “Hoe kan uw huishouden de eindjes aan elkaar knopen?”

^b Een positieve score duidt op een verbetering van de levensstandaard
Bron: berekeningen op basis van SHARE-data

Wanneer we in figuur 8 de impact van verweduwing op de levensstandaard bestuderen tijdens de financieel-economische crisis (2006-2012), komt het verwachte patroon minder sterk tot uiting. Hier wordt gelijktijdig het effect van verweduwing en het effect van de crisis op de gepercipieerde levensstandaard gemeten. Omdat de

impact van de financieel-economische crisis en de daaropvolgende beleidsveranderingen verschillen van land tot land, lijkt de periode 2006-2012 ons niet ideaal om de evolutie in levensstandaard ten gevolge van een levensloopgebeurtenis te bestuderen. We zien bijvoorbeeld dat Duitse weduw(e)n(aars) tijdens deze periode de grootste toename in levensstandaard kennen. We vermoeden dat dit eerder het gevolg is van de relatief sterke economische positie van dit land tijdens de financieel-economische crisis dan van de pensioenregelingen voor weduwen en weduwnaars.

Figuur 8. Evolutie van de gepercipieerde levensstandaard (vraag CO007^a) bij vereduwing (2006-2012, N = 276)

^a “Hoe kan uw huishouden de eindjes aan elkaar knopen?”

^b Een positieve score duidt op een verbetering van de levensstandaard

Bron: berekeningen op basis van SHARE-data

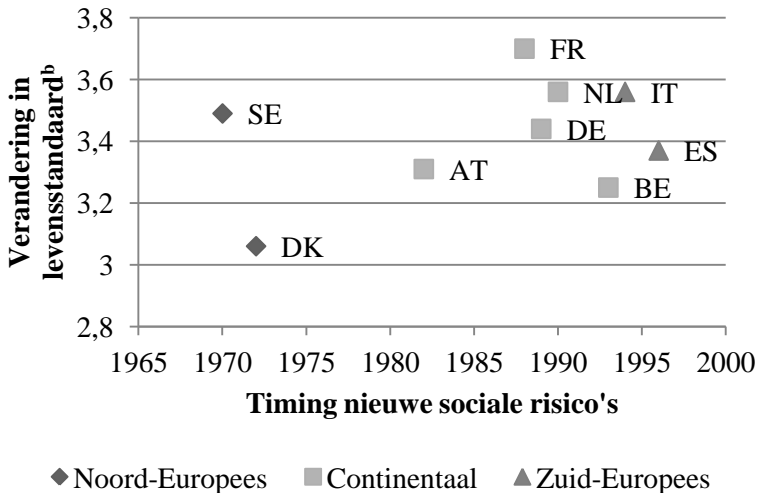
De tweede variabele waarover we beschikken is de subjectieve beoordeling van de verandering in levensstandaard (figuur 9). Ditmaal duidt een hoge score op een verslechtering van de levensstandaard en een lage score op een verbetering. We vinden hier niet het verwachte patroon terug, waarbij landen waar de

Deel 5: analyse en resultaten

postindustrialisering zich vroeger voordeed een hogere score zouden moeten hebben en landen waar de evoluties zich pas later lieten voelen een lagere score.

Wanneer we het verband tussen deze variabele op basis van vraag CO008 (“bent u er sinds het vorige interview op voor- of achteruitgegaan?”) en de beoordeling van de inkomenssituatie aan de hand van vraag CO007 (“hoe kan uw huishouden de eindjes aan elkaar knopen?”) nagaan, lijkt er wel een samenhang te zijn: hoe beter de respondenten in een land hun inkomenssituatie beoordelen, hoe positiever ze de evolutie van de financiële situatie inschatten. In Denemarken bijvoorbeeld wordt de levensstandaard het hoogst ingeschat en wordt de evolutie ook het meest gunstig beoordeeld. In Frankrijk daarentegen stellen we de derde laagste inschatting van de levensstandaard vast en wordt de meest nadelige verandering in financiële situatie gerapporteerd.

Figuur 9. Gepercipieerde evolutie van de levensstandaard (vraag CO008^a) bij verweduwing (2004-2007, N = 437)

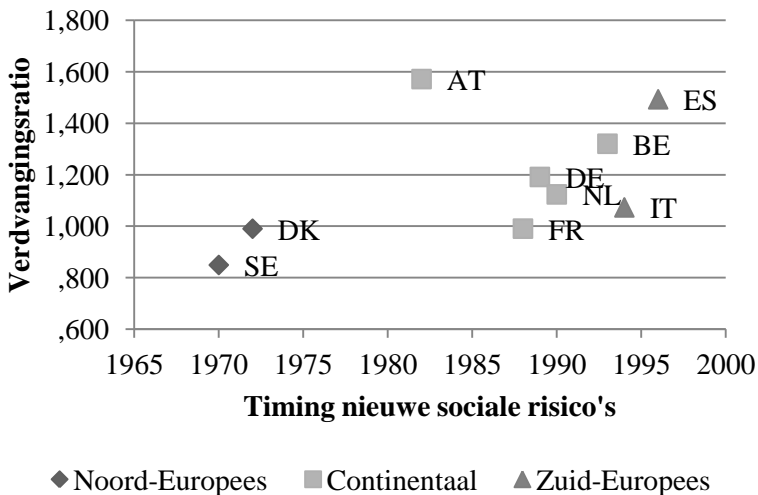
^a “Bent u er sinds het vorige interview op voor- of achteruitgegaan?”

^b Hoe hoger de score, hoe groter de daling van de levensstandaard
Bron: berekeningen op basis van SHARE-data

Verder lijkt er geen verband te zijn tussen het antwoord op vraag CO008 in golf 2 en het verschil tussen het antwoord op vraag CO007 in golf 2 en golf 1. Het antwoord op vraag CO008 lijkt dus eerder beïnvloed door de gepercipieerde levensstandaard dan door de evolutie in levensstandaard en is bijgevolg niet bruikbaar om de impact van verwezuwing op de levensstandaard na te gaan.

Een derde meting van de evolutie in levensstandaard gebeurde op basis van de variabele HH017 (“hoe hoog is uw totaal huishoudelijk inkomen?”). Voor diegenen die hun partner tussen 2006 en 2012 verloren, kon op basis van dit item een vervangingsratio worden opgesteld (figuur 10). Ondanks het feit dat de waarnemingsperiode samenvalt met de recentste financieel-economische crisis, zien we toch duidelijk het verwachte patroon ontstaan: in landen waarin de postindustriële evoluties zich later voordeden, werden hogere vervangingsratio’s bij verwezuwing vastgesteld. Voor België werd de derde hoogste ratio vastgesteld, de mediaan lag er op een ratio van 1,32.

Figuur 10. Vervangingsratio bij verwezuwing op basis van vraag HH017^a (2006-2012, N = 232)

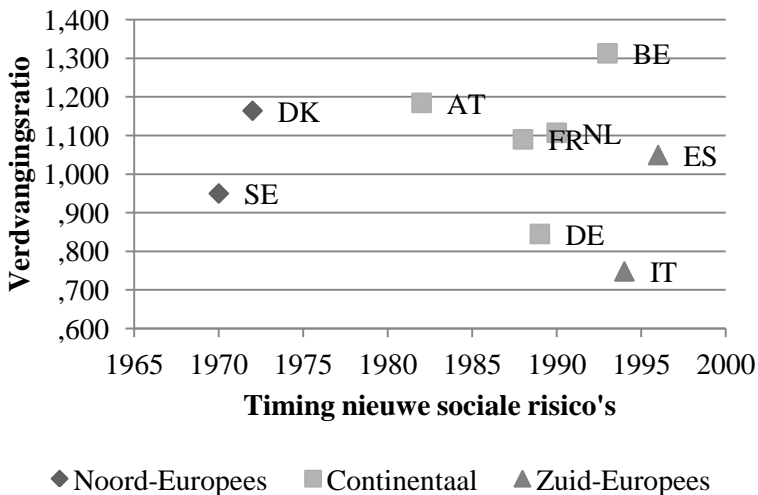
^a “Hoe hoog is uw totaal huishoudelijk inkomen?”

Bron: berekeningen op basis van SHARE-data

Deel 5: analyse en resultaten

De laatste waarneming van de evolutie in levensstandaard gebeurt op basis van het geaggregeerde huishoudelijk inkomen. De verdeling van vervangingsratio's op basis van deze variabele wordt weergegeven in figuur 11. In deze figuur vinden we het verwachte patroon volgens de timing van nieuwe sociale risico's niet terug. We hechten echter minder belang aan deze vervangingsratio's wegens het kleine aantal observaties: in totaal konden slechts 99 ratio's berekend worden en voor 5 van de 9 landen waren er minder dan 10 observaties beschikbaar. We merken wel op dat volgens deze berekeningswijze in België de hoogste vervangingsratio's te vinden zijn, er werd een mediaan van 1,31 vastgesteld.

Figuur 11. Vervangingsratio bij verweduwing op basis van het geaggregeerde huishoudelijk inkomen (2006-2012, N = 99)

Bron: berekeningen op basis van SHARE-data

We concluderen dat bij twee van de vier metingen, namelijk die op basis van vragen CO007 (“hoe kan uw huishouden de eindjes aan elkaar knopen?”) en HH017 (“hoe hoog is uw totaal huishoudelijk inkomen?”) het verwachte patroon uit *hypothese 8* werd vastgesteld. De timing van nieuwe sociale risico's lijkt dus van belang te zijn

Deel 5: analyse en resultaten

voor de inkomenspositie van oudere weduw(e)n(aars) in een land, waarbij een betere bescherming van de levensstandaard geldt in landen waar de nieuwe sociale risico's zich later voordeden.

Verder valt ook de positie van weduwen en weduwnaars in België doorheen de analyses op. Wanneer we een globale classificatie opstellen op basis van de verschillende metingen van de verandering in levensstandaard op basis van de scores in figuur 6, figuur 9, figuur 10 en figuur 11, stellen we vast dat België gemiddeld genomen de eerste plaats bekleedt. Belgische oudere weduwen en weduwnaars zijn dus bij de best beschermde van Europa.

Tabel 15. Verschillende metingen van de evolutie van de levensstandaard bij weduw(e)n(aars)

		Figuur 6	Figuur 7	Figuur 8	Figuur 9	Figuur 10	Figuur 11
	Timing nieuwe sociale risico's	CO007 ^a 2004 – 2012 (511)	CO007 ^a 2004 – 2007 (235)	CO007 ^a 2006 – 2012 (276)	CO008 ^b (437)	Ratio HH017 ^c (232)	Ratio geaggregeerd inkomen (99)
Zweden (SE)	1970	-0,14 (50)	-0,27 (26)	0,00 (24)	3,49 (45)	0,85 (23)	0,95 (7)
Denemarken (DK)	1972	-0,23 (61)	-0,16 (19)	-0,26 (42)	3,06 (35)	0,99 (39)	1,16 (13)
Oostenrijk (AT)	1982	0,14 (37)	0,00 (22)	0,33 (15)	3,31 (36)	1,57 (11)	1,18 (3)
Frankrijk (FR)	1988	0,27 (52)	0,15 (27)	0,40 (25)	3,70 (44)	0,99 (19)	1,09 (8)
Duitsland (DE)	1989	-0,07 (57)	-0,22 (32)	1,20 (25)	3,44 (48)	1,19 (18)	0,85 (9)
Nederland (NL)	1990	-0,01 (67)	-0,06 (36)	0,03 (31)	3,56 (62)	1,12 (23)	1,11 (15)
België (BE)	1993	0,19 (62)	0,61 (23)	-0,05 (39)	3,25 (60)	1,32 (35)	1,31 (9)
Italië (IT)	1994	-0,08 (63)	0,24 (17)	-0,20 (46)	3,56 (48)	1,07 (44)	0,75 (21)
Spanje (ES)	1996	0,05 (62)	0,00 (33)	0,10 (29)	3,37 (59)	1,49 (20)	1,05 (14)

De getallen tussen haakjes zijn het aantal onderzoekseenheden

^a“Hoe kan uw huishouden de eindjes aan elkaar knopen?”

^b“Bent u er sinds het vorige interview op voor- of achteruitgegaan?”

^c“Hoe hoog is uw totaal huishoudelijk inkomen?”

Bron: berekeningen op basis van SHARE-data

DEEL 6. Besluit

De hervorming van het pensioensysteem is één van de belangrijkste actuele uitdagingen voor het Belgische sociale beleid. De vergrijzing doet het financieel en maatschappelijk gewicht van pensioenen toenemen en recente postindustriële evoluties confronteren het pensioensysteem met nieuwe uitdagingen. In deze masterproef onderzochten we in welke mate een specifiek onderdeel van het pensioensysteem – het overlevingspensioen – bescherming biedt tegen oude en nieuwe sociale risico's en hoe België zich in Europese context situeert.

We bestudeerden de impact van verweduwing op oudere leeftijd op de levensstandaard door vervangingsratio's bij verweduwing te berekenen. Deze drukken de verhouding van de levensstandaard na en voor verweduwing uit en werden berekend op basis van administratieve data van de Belgische overheid. De internationale vergelijking van de bescherming van de levensstandaard van weduwen en weduwnaars gebeurde aan de hand van data van de Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe. De sociale risicorie van Bonoli (2006;2007) werd als theoretische achtergrond gebruikt.

Uit de internationale vergelijking bleek dat bij verweduwing op oudere leeftijd de levensstandaard beter beschermd is in continentale en Zuid-Europese landen die relatief laat met postindustriële nieuwe sociale risico's geconfronteerd werden. De Noordelijke landen, waar reeds eerder het aantal echtscheidingen, de vrouwelijke tewerkstelling en het belang van de dienstensector toenam, heroriënteerden hun sociaal beleid naar nieuwe sociale risicogroepen. Weduwen en weduwnaars, een oude risicocategorie, worden bijgevolg in Noord-Europa minder goed beschermd. Verder bleek uit de internationale vergelijking dat de bescherming van oudere weduwen en weduwnaars in België bij de beste in Europa is.

Uit de analyses voor Belgische respondenten bleek dat Belgische mannen en vrouwen even goed beschermd zijn tegen verweduwing op oudere leeftijd. Verder stelden we hoge vervangingsratio's vast bij lage inkomenscategorieën en lagere ratio's bij hoge inkomenscategorieën. Ook bleek er een verschil te zijn tussen één- en tweeverdieners waarbij eenverdienersgezinnen gemiddeld

genomen hogere vervangingsratio's bij verweduwing kenden. Ten slotte leidt ook een groot aantal loopbaanjaren tot een lagere vervangingsratio.

We zetten de conclusie in met een positieve observatie: in België is de levensstandaard goed beschermd bij verweduwing op oudere leeftijd en België behoort op dat vlak tot de Europese top. Deze uitstekende bescherming is echter niet noodzakelijk de meest wenselijke. Binnen de sociale zekerheid en sociale bescherming worden we namelijk steeds met verdelingsproblemen geconfronteerd: een goede bescherming tegen het ene risico betekent een minder goede bescherming tegen een ander risico. Binnen deze masterproef werd een poging gedaan om de verdelingsmechanismes bij verweduwing op oudere leeftijd bloot te leggen.

Een eerste verdeling is de herverdeling van middelen binnen de levensloop van een individu of gezin. Voor gezinnen is het zinvol om een deel van de inkomsten gedurende de actieve levensfase te investeren in financiële zekerheid voor het geval van verweduwing op latere leeftijd. Het is echter mogelijk dat de verschuiving van middelen over de levensloop momenteel te groot is om voor het gezin een welvaartsmaximaliserende werking te hebben (James, 2009). De vervangingsratio's die we voor België berekenden lagen relatief hoog en wezen in de meeste gevallen op een toename van de levensstandaard bij verweduwing op oudere leeftijd. Bescherming van de overblijvende partner bij het wegvallen van een inkomensbron is een belangrijke doelstelling van het pensioensysteem, maar misschien is een herverdeling van middelen over de levensloop in deze mate niet zinvol.

Om na te gaan of weduwen- en weduwnaars de verandering in levensstandaard na verweduwing op oudere leeftijd echt als een verbetering ervaren, zou het interessant zijn om de subjectieve beleving van de verandering in levensstandaard bij verweduwing verder te onderzoeken.

Een tweede belangrijke herverdeling van middelen is deze tussen verschillende maatschappelijke groepen. In onze analyses stelden we drie herverdelingsmechanismen vast. Ten eerste is er een herverdeling van huishoudens met een hoge economische status naar huishoudens met een lage economische status. Deze herverdeling is

Deel 6: besluit

acceptabel indien men aanneemt dat de sociale zekerheid niet alleen horizontale maar ook verticale herverdeling nastreeft.

De tweede en derde herverdeling tussen groepen zijn echter minder evident: er is een herverdeling van tweeverdienersgezinnen naar eenverdienersgezinnen en van individuen met een uitgebreide loopbaan naar individuen met een beperkte loopbaan. We kunnen ons afvragen of deze verdeling gerechtvaardigd is wanneer vrouwelijke tewerkstelling en tweeverdienersgezinnen steeds meer de norm worden. De terugval van een dubbel inkomen op een enkel inkomen vormt voor tweeverdienersgezinnen een nieuw sociaal risico waartegen onvoldoende bescherming wordt geboden. Het is mogelijk dat tweeverdienersgezinnen zich beschermen tegen deze terugval door verhoudingsgewijs meer gebruik te maken van derdepijlerpensioenregelingen. Over derdepijlerpensioenen in België is echter voorlopig geen informatie beschikbaar. Dit vormt een belangrijk te verkennen terrein voor toekomstig onderzoek.

Naast de herverdelingsmechanismen die we vaststelden in de analyses, kunnen we ook andere herverdelingsstromen afleiden uit het verschil tussen de goede bescherming van gehuwden en de pensioenregeling voor andere groepen.

Wanneer we bijvoorbeeld de situatie van feitelijk of wettelijk samenwonenden of uit de echt gescheiden huishoudens vergelijken met de situatie van gehuwden, besluiten we dat de eerste twee nieuwe sociale risicogroepen veel minder beschermd zijn tegen het wegvallen van een inkomen door het pensioensysteem dan de laatste oude risicogroep. Is het rechtvaardig dat in een samenleving waarin samenwoning en echtscheiding steeds meer wijdverspreid en sociaal aanvaard zijn, deze groepen onvoldoende door het pensioensysteem beschermd worden tegen het verlies van één van beide inkomens?

Verder leidt het huidige systeem ook tot een herverdeling van middelen van alleenstaanden naar gehuwden. In een context van toenemende gezinsindividualisering kunnen we ons afvragen of het opportuun is om bepaalde individuele keuzes met betrekking tot de relatievorming te ondersteunen en andere niet.

Samenvattend slaagt België erin om oudere weduwen en weduwnaars een goede pensioenbescherming te bieden. De uitdaging ligt er echter in om het overlevingspensioen te hervormen zodat het zowel aan oude als aan nieuwe sociale risico's beantwoordt. Een

mogelijke leidraad is de brede herformulering van het sociale risico waaraan het overlevingspensioen tegemoetkomt, bijvoorbeeld als het inkomensverlies dat het gevolg is van het overlijden van één van de partners, onafhankelijk van de formele vorm van de relatie. Verder kan ook de bescherming van de levensstandaard na een relatiebreuk beter in het pensioensysteem geïntegreerd worden. Alleen zo kan de legitimiteit van het pensioensysteem in een samenleving in beweging gewaarborgd worden.

Referenties

- Ahn, N. (2005). *Financial Consequences of Widowhood in Europe – Cross-Country and Gender Differences*. European Network of Economic Policy Research Institutes Working Paper No. 32.
- Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2010). *Wettelijke samenwoning*. [12.08.2013, Belgische federale overheid, FOD economie: http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/bevolking/huwelijken_echtscheidingen_samenwoning/samenwoning/].
- Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2011a). *Bevolking – Huwelijken in 2011 dossier*. [22.07.2013, Belgische federale overheid, FOD economie: http://statbel.fgov.be/nl/modules/publications/statistiques/bevolking/downloads/bevolking_-_huwelijken_in_2011.jsp].
- Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2011b). *Bevolking – Echtscheidingen in 2011 dossier*. [22.07.2013, Belgische federale overheid, FOD economie: http://statbel.fgov.be/nl/modules/publications/statistiques/bevolking/downloads/bevolking_-_echtscheidingen_in_2011.jsp].
- Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (2013a). *Sterftetafels en levensverwachting*. [17.07.2013, Belgische federale overheid, FOD Economie: http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/bevolking/sterfte_leven/tafels/].
- Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (23.05.2013b). *Structuur van de bevolking volgens burgerlijke staat: per geslacht, per burgerlijke staat, per leeftijdsgroep en per gewest*. [17.07.2013, Belgische federale overheid, FOD Economie: http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/bevolking/structuur/burgerlijke_staat/geslacht-leeftijd-burgerlijke-staat-gewest/].
- Algemene Directie Statistiek en Economische Informatie (28.03.2013c). *De arbeidsmarkt in relatieve jaarcijfers*. [23.07.2013, Belgische federale overheid, FOD Economie: http://statbel.fgov.be/nl/statistieken/cijfers/arbeid_leven/werk/relatief/].
- Alofs, E., & Hoop, R. (2009). De houdbaarheid van compenserende uitkeringen in geval van verlies van kostwinner door overlijden

- (overlevingspensioen) en na echtscheiding (recht op alimentatie) in het 'adult worker model': incorporatie van nieuwe sociale risico's. *Belgisch tijdschrift voor sociale zekerheid*, 51(4), pp. 683-725.
- Barr, N., & Diamond, P. (2010). *Pension reform: a short guide*. New York: Oxford university.
- Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a New Modernity*. Londen: Sage.
- Berghman, J. (1997). The new social risks: a synthetic view. In J. Van Langendonck (Red.), *EISS jaarboek 1996: The New Social Risks/Les Nouveaux Risques Sociaux* (pp. 251-261). Londen: Kluwer.
- Berghman, J., Debels, A., Vandenplas, J. H., Verleden, F., Mutsaerts, A., Peeters, H., Verpoorten, R. (2010). *Belgische Pensioenatlas 2010*. Brussel: FOD Sociale Zekerheid.
- Berghman, J., & Peeters, H. (2012). De drie pijlers van het Belgische pensioenlandschap. Overzicht en uitdagingen. *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid* 54(1), pp. 5-54.
- Bonnet, C., & Hourriez, J. M. (2007). Economic consequences of widowhood: some lessons for survivor pension reform in France? *Proposal for the IARIW 30th General Conference, August, 24-30, 2008*.
- Bonnet, C., & Hourriez, J. M. (2009). Quelle variation du niveau de vie suite au décès du conjoint ? *Retraite et société* 56(4), pp. 105-137.
- Bonoli, G. (2006). New social risks and the politics of post-industrial social policies. In A. Klaus, & G. Bonoli (Reds.), *The politics of post-industrial welfare states: adapting post-war social policies to new social risks* (pp. 3-26). Londen: Routledge.
- Bonoli, G. (2007). Time Matters: Postindustrialization, New Social Risks, and Welfare State Adaptation in Advanced Industrial Democracies. *Comparative Political Studies*, 40(5), pp. 495-520.
- Börsch-Supan, A., & Jürges, H. (Reds.) (2005). *The Survey of Health, Aging, and Retirement in Europe – Methodology*. Mannheim: Mannheim Research Institute for the Economics of Aging.
- Braes, S., Herremans, W., & Sels, L. (2011). De M/V Loopbaan(kloof). Een reconstructie van de loopbaanopbouw van

- recent gepensioneerd. *Over.werk. Tijdschrift van het steunpunt WSE*, 21(3), pp. 13-19.
- Burkhauser, R. V., Giles, P., Lillard, D. R., & Schwarze, J. (2005). Until Death Do Us Part: An Analysis of the Economic Well-Being of Widows in Four Countries. *Journal of Gerontology: Social Sciences* 60(5), pp. s238-s246.
- Carr, D., & Bodnar-Deren, S. (2009). Chapter 32: Gender, Aging and Widowhood. In P. Uhlenberg (Red.), *International Handbook of Population Aging* (pp. 705-728). Dordrecht: Springer.
- Choi, J. (2006). *The Role of Derived Rights for Old-age Income Security of Women*. OECD Social, Employment and Migration Working Paper No. 43. Parijs: OECD.
- Christelis, D. (2011). *Imputation of Missing Data in Waves 1 and 2 of SHARE*. SHARE Working Paper 01/2011.
- Christelis, D., Jappelli, T., Paccagnella, O., & Weber, G. (2009). Income, wealth and financial fragility in Europe. *Journal of European Social Policy*, 19(4), pp. 359-376.
- De Vroom, B., & Bannik, D. (2008). Changing Life Courses and New Social Risks: The Case of Old Age Pensions. *Journal of Comparative Policy Analysis: Research and Practice*, 10(1), pp. 75-92.
- Decoster, A., Orsini, K., & Van Camp, G. (2007). Overlevingspensioen en toegelaten arbeid: winnaars en verliezers bij de invoering van het generatiepactstelsel. In A. Van Den Troost & K. Vlemminckx (Reds.), *Een pensioen op maat van vrouwen?* (pp. 105-136). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Dooghe, G., & Vanderleyden, L. (1978). *Bejaarden en hun levensvoldoening. Een empirisch onderzoek bij weduwen en gehuwde vrouwen*. Antwerpen: De Sikkel.
- European Social Survey Round 1 – Round 5 Data (2002-2010). *Data file editions 6.3, 3.3, 3.4, 4.1 en 3.0*. Norwegian Social Science Data Services, Norway – Data Archive and distributor of ESS data.
- Europese commissie (2012). *White paper – An agenda for Adequate, Safe and Sustainable Pensions*. Brussel: Europese Commissie.
- Eurostat (07.04.2013a). *Expenditure on pensions (tps00103)*. [05.07.2013, Europese Commissie : <http://epp.eurostat>.

- ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcod
e=tps00103&plugin=1].
- Eurostat (07.04.2013b). *Total general government expenditure (tec00023)*. [05.07.2013, Europese Commissie: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tec00023&plugin=1>].
- Eurostat (07.04.2013c). *Pension expenditure projections (baseline scenario) (tsdde520)*. [05.07.2013, Europese Commissie: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tsdde520&plugin=1>].
- Eurostat (15.07.2013d). *Aggregate replacement ratio (source: SILC)*. [25.07.2013, Europese Commissie: http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=ilc_pns11&lang=en].
- EVS (2010). *European Values Study 2008, 4th wave, Belgium*. GESIS Data Archive, Cologne, Germany, ZA4759 Data File Version 1.1.0 (2010-11-30) doi:10.4232/1.10156.
- Federale Regering (1.12.2011). *Regeerakkoord 1 december 2011*. [18.08.2013, Regering-Di Rupo I: http://premier.be/sites/all/themes/custom/tcustom/Files/Regeerakkoord_1_december_2011.pdf].
- Gielen, A., Maes, S., Verhelst, I., & Witters, A. (2007). *Actief eindigen*. Mechelen: Kluwer.
- Gieselink, G., Peeters, H., Van Gestel, V., Berghman, J. & Van Buggenhout, B. (2003). *Onzichtbare pensioenen in België. Een onderzoek naar de aard, omvang en verdeling van de tweede en derde pensioenpijler*. Gent: Academia Press.
- Gillen, M., & Kim, H. (2009). Older Women and Poverty Transition: Consequences of Income Source Changes From Widowhood. *Journal of Applied Gerontology*, 28(3), pp. 320-341.
- Gornick, J. C., Sierminska, E., & Smeeding, T. M. (2009). The income and wealth packages of older women in cross-national perspective. *Journal of Gerontology: Social Sciences*, 64B(3), pp. 402-414.
- Holden, K., & Brand, J. (2004). Income Change and Distribution upon Widowhood: Comparison of Britain, the United States and Germany. In E. Øverbye & P. A. Kemp (Eds.), *Pensions: Challenges and Reforms* (pp. 211-225). Aldershot: Ashgate.

- Hurd, M. D., & Wise, D. A. (1987). *The Wealth and Poverty of Widows: Assets Before and After the Husband's Death*. Working Paper No. 2325. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Hurd, M. D., & Wise, D. A. (1991). *Changing Social Security Survivorship Benefits and the Poverty of Widows*. NBER Working Paper Series Working Paper No. 3843. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- James, E. (2009). *Rethinking Survivors' Benefits*. World Bank Working Paper No. 0928. Washington DC: World Bank.
- King, G., Keohane, R. O., & Verba, S. (1994). *Designing Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative Research*. Princeton: Princeton University Press.
- Kohli, M. (1988). Ageing as a Challenge for Sociological Theory. *Ageing and Society*, 8(4), pp.367-394.
- Larmuseau, H., Lefebure, S., & Cantillon, B. (2007). Armoede en welvaart bij Belgische ouderen: vooruitzichten bij het pensioenbeleid. *Belgisch tijdschrift voor sociale zekerheid*, 49(4), pp. 793-811.
- Leroux, M. L., & Pestieau, P. (2012). The political economy of derived pension rights. *International Tax and Public Finance* 19(5), pp. 753-776.
- Meulenberghs, T. (15.04.2013). 'Commissie Pensioenhervorming 2020-2040' moet verdere pensioenhervormingen voorbereiden. [04.07.2013, Perscentrum: <http://www.presscenter.org/nl/pressrelease/20130412/commissie-pensioenhervorming-2020-2040-moet-verdere-pensioenhervormingen-voorb>].
- Moore, J. C., Stinson, L. L., & Welniak, E. J. Jr. (1997). *Income Measurement Error in Surveys: A Review*. Statistical research report. Washington DC: U.S. Census Bureau.
- Mortelmans, D., & Ponnet, K. (2009). Levenslooprisico's – werk, overlevingspensioen en het armoederisico bij Belgische weduwen. *Belgisch tijdschrift voor sociale zekerheid*, 51(4), pp. 659-681.
- Myles, J. (2002). A New Social Contract for the Elderly? In G. Esping-Andersen (Red.), *Why we need a New Welfare State* (pp. 130-172). Oxford: Oxford University Press.

- O'Rand, A. M., & Henretta, J. C. (1999). *Age and Inequality: Diverse Pathways Through Later Life*. Boulder (Colo.): Westview.
- OESO (2009). *What are equivalence scales?* [12.12.2012, OESO: <http://www.oecd.org/els/socialpoliciesanddata/35411111.pdf>].
- OESO (2011). *Pensions at a Glance 2011: Retirement-income Systems in OECD and G20 Countries*. Parijs: OESO.
- Palmer, B. A. (1994). Retirement income replacement ratios: an update. *Benefits Quarterly*, 10(2), pp. 59-75.
- Peeters, H. (niet gepubliceerd). *Pension protection in Belgium. Regulations and empirical results on first and second pillar pensions*.
- Peeters, H., De Tavernier, W., & Berghman, J. (publicatie 2013). Levensloop, pensioen en armoede bij oudere vrouwen. De impact van familietrajecten, loopbanen en pensioenregelgeving. In M. Corijn & C. Van Peer (Reds.), *Gezinstransities in Vlaanderen* (pp. 247-276). Brussel: Studiedienst van de Vlaamse Regering, SVR-Studie 2.
- Peeters, H., Debels, A., & Berghman, J. (2012). Vervangingsratio's voor het Belgische pensioenbeleid. *Belgisch Tijdschrift voor Sociale Zekerheid*, 54(1), pp. 133-158.
- Peeters, H., Debels, A., & Verpoorten, R. (2013). Excluding Institutionalized Elderly from Surveys: Consequences for Income and Poverty Statistics. *Social Indicators Research*, 110(2), pp. 751-769.
- Peeters, H., Debels, A., Verschraegen, G., & Berghman, J. (2008). Flexicurity in Bismarckian Countries? Old Age Protection for Non-standard Workers in Belgium. *Journal of Social Policy*, 37(1), pp. 125-143.
- Peeters, H., Verschraegen, G., & Debels, A. (Publicatie 2014). Commensuration and policy comparison: how the use of standardized indicators affects the rankings of pension systems. *Journal of European Social Policy*.
- Ponnet, K., & Mortelmans, D. (2007). *Het armoederisico bij Belgische weduwen en weduwenaars*. Working Paper Sociale Zekerheid nr. 9. Brussel: FOD Sociale Zekerheid.
- Ponnet, K., Mortelmans, D., Vermeiren, P. P., & Vleminckx, K. (2007). Overlevingspensioen en/of arbeid: noden en behoeften

- van weduwen. In A. Van Den Troost & K. Vleminckx (Reds.), *Een pensioen op maat van vrouwen?* (pp. 155-193). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Raes, Y. (2009). Individuele en afgeleide rechten in het pensioensysteem van de werknemers, toegespitst op de situatie van de vrouwen. *Belgisch tijdschrift voor sociale zekerheid*, 51(2), pp. 297-323.
- Ranci, C. (2010). Social Vulnerability in Europe. In C. Ranci (Red.), *Social Vulnerability in Europe: the New Configuration of Social Risks* (pp. 3-24). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Sandell, S. H., & Iams, H. M. (1997). Reducing Women's Poverty by Shifting Social Security Benefits from Retired Couples to Widows. *Journal of Policy Analysis and Management*, 16(2), pp. 279-297.
- Schafer, M. H., & Ferraro, K. F. (2009). Chapter 2: Data Sources for Studying Aging. In P. Uhlenberg (Red.), *International Handbook of Population Aging* (pp. 19-36). Dordrecht: Springer.
- Sevak, p., Weir, D. R., & Willis, R. J. (2003). The Economic Consequences of a Husband's Death: Evidence from the HRS and AHEAD. *Social Security Bulletin* 65(3), pp. 31-44.
- Siegenthaler, J. K. (1996). Poverty Among Single Elderly Women Under Different Systems of Old-Age Security: A Comparative Review. *Social Security Bulletin*, 59(3) pp. 31-44.
- Smeeding, T., Gao, Q., Saunders, P., & Wing, C. (2008). *Elder poverty in an Ageing World: Conditions of Social vulnerability and Low Income for Women in Rich and Middle-Income Nations*. Luxembourg Income Study Working Paper Series: Working Paper No. 497.
- Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (2012). *SHARE - Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe*. [13.02.2012, SHARE: <http://share-dev.mpisoc.mpg.de/>].
- Taelemans, A., Peeters, H., Curvers, G., Berghman, J. (2007). Socio-economisch profiel van weduwen en weduwnaars met en zonder overlevingspensioen. In A. Van Den Troost & K. Vleminckx (Reds.), *Een pensioen op maat van vrouwen?* (pp. 137-154). Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Van Oorschot, W., & Boos, C. (2001). Nagelaten betrekkingen in de sociale zekerheid: terug naar af? In W. van Oorschot, J. Jaspers,

- F. Noordam & F. Pennings (Reds.), *De gemeenschap is aansprakelijk... Honderd jaar sociale verzekering* (pp. 225-236). Lelystad: Koninklijke Vermande.
- Vandenbrande, T. (2011). Waarom lonen van mannen en vrouwen van elkaar verschillen. *Over.werk. Tijdschrift van het steunpunt WSE*, 21(3), pp. 9-12.
- Vanderleyden, L. (1991). *Weduwen op oudere leeftijd: een profielschets uitgaande van gehuwde vrouwen als referentiegroep*. C.B.G.S.-Werkdocument nr. 76. Brussel: Centrum voor Bevolkings- en gezinsstudiën.
- Vanhove, T. & Matthijs, K. (2002). *The socio-demographic evolution of divorce and remarriage in Belgium*. Leuven: KU Leuven.
- Verbruggen, M. (2011). Subjectieve loopbaanverschillen tussen mannen en vrouwen: de impact van het verschillend gebruik van werk-familiemaatregelen. *Over.werk. Tijdschrift van het steunpunt WSE*, 21(3), pp. 34-44.
- Williamson, J. M., & Smeeding, T. M. (2005, niet gepubliceerd). *Sliding into poverty? Cross-national patterns of income source change and income decay in old age*.

Bijlage 1. Datavoorbereiding administratieve data

In deze bijlage bespreken we enkele technische aangelegenheden in verband met de berekening van vervangingsratio's op basis van de administratieve data. We herhalen dat een vervangingsratio als volgt wordt berekend:

$$\text{ratio} = \frac{\text{geïndividualiseerd maandelijks inkomen na verdeduwing}}{\text{geïndividualiseerd maandelijks inkomen voor verdeduwing}}$$

We bespreken eerst hoe kapitaalpensioenen in de dataverwerking werden behandeld. Vervolgens lichten we toe voor welke onderzoekseenheden vervangingsratio's konden worden opgesteld.

Ten eerste verduidelijken we de wijze waarop pensioenen uitgekeerd als kapitaal bij het inkomen werden opgeteld. De kapitalen die in de dataset zijn opgenomen, zijn rust- en overlevingspensioenen binnen de tweede pijler. Omdat het niet bekend is hoe ouderen deze kapitalen uitgeven, moeten we een veronderstelling maken over het uitgavenpatroon. We maken de assumptie dat ouderen die een pensioen in kapitaal ontvangen dit kapitaal opsparen en alleen de rente die zij daarvoor ontvangen consumeren (zoals beschreven door Peeters, Verschraegen & Debels, 2013). Op deze manier veronderstellen we een relatief grote spaarzaamheid onder ouderen. Het voordeel van deze berekeningswijze is dat een weduw(e)(naar) na het overlijden van zijn/haar partner nog inkomsten ontvangt uit het kapitaal van de overleden partner. Wij zijn namelijk van mening dat het niet realistisch is dat de overleden partner zijn/haar kapitaal volledig gebruikt heeft voor het overlijden.

De rentes werden berekend aan de hand van een langetermijninterestvoet van 3,5% (Berghman & Peeters, 2012). De rente van rustpensioenen uitgekeerd in kapitaal werd voor elke maand aan het gezinsinkomen toegevoegd. De rente van een overlevingspensioen uitgekeerd in kapitaal werd aan het inkomen toegevoegd vanaf de maand volgend op het overlijden van de partner.

Ten tweede verduidelijken we waarom er slechts vervangingsratio's konden worden opgesteld voor diegenen die tussen februari en september verweeduwen.

Eenzijds moeten we een bedrag kunnen invullen in de noemer van de ratio. We gebruiken hiervoor (het gemiddelde van) het inkomen in de maand(en) voorafgaand aan de maand waarin de huwelijkspartner overleed. We kunnen geen ratio's opstellen voor de eenheden die hun partner in januari verloren, aangezien we niet over de inkomsten van december 2007 beschikken. Een alternatief zou zijn om niet de inkomsten van december 2007 maar die van januari 2008 als het inkomen voor verweeduwing te beschouwen. Dit is gerechtvaardigd indien het inkomen nog niet in januari zelf (de maand van het overlijden) werd aangepast aan het overlijden van de partner. Deze assumptie blijkt echter niet te kloppen: voor 67% van de huishoudens waarin het overlijden in januari plaatsvond, werden de pensioeninkomsten reeds binnen diezelfde maand aangepast aan de verweeduwing (het rustpensioen van de overleden echtgeno(o)t(e) werd niet meer uitgekeerd in januari). Voor de verweeduwen uit januari kan dus geen outputratio berekend worden: we verliezen 131 van de 1379 onderzoekseenheden.

Anderzijds moeten we een bedrag kunnen invullen in de teller van de ratio. Deze teller moet een goed beeld vormen van de inkomsten na verweeduwing. Uit de data blijkt dat weduw(e)n(naars) die recht hebben op een overlevingspensioen dit in de meeste gevallen niet vanaf de maand volgend op het overlijden ontvangen. De maand na de verweeduwing ontvangt slechts 28% van de rechthebbenden een overlevingspensioen, twee maanden later 44% en drie maanden na het overlijden wordt 90% van de overlevingspensioenen uitgekeerd. Aan de weduw(e)n(aars) die hun overlevingspensioen met vertraging ontvangen, worden achteraf de achterstallige pensioeninkomsten uitgekeerd. Bijgevolg geven de maanden direct volgend op het overlijden waarin mogelijk nog geen overlevingspensioen wordt ontvangen, geen goed beeld van de beschikbare inkomsten. Daarom kiezen we ervoor om de teller van de breuk te berekenen op basis van de inkomsten vanaf de derde maand volgend op het overlijden van de huwelijkspartner. Het gevolg van deze keuze is dat we geen ratio's kunnen berekenen voor de weduw(e)n(aars) die hun partner verloren tussen oktober en

december. We verliezen 365 eenheden en houden 883 eenheden over waarvoor een vervangingsratio berekend kan worden (zie tabel 16).

Verder werd ervoor gekozen om de maandinkomens voor en na verweduwing niet te baseren op inkomsten van één maand, maar te berekenen als het gemiddelde van verschillende maanden. Zo wordt vermeden dat de maandelijkse schommelingen van inkomsten die we vaststellen in de steekproef de vervangingsratio's sterk beïnvloeden (Peeters, Debels & Berghman, 2012). Concreet werd de noemer van de breuk berekend als het gemiddelde van de pensioeninkomens vanaf het begin van het jaar tot de maand voorafgaand aan het overlijden van de partner. De teller van de breuk werd gevormd door het gemiddelde van de maandinkomens vanaf de derde maand na het overlijden van de huwelijkspartner tot het einde van het jaar. De berekeningswijze van de outputratio per maand wordt weergegeven in tabel 16.

Na een doorlichting van de dataset bleek dat 7 eenheden uit de data verwijderd moesten worden omdat deze contradictorische informatie bevatten: de verweduwden ontvingen reeds een overlevingspensioen in de maanden voorafgaand aan het overlijden van de huwelijkspartner. We houden 876 eenheden over.

In de dataset bevonden zich 23 eenheden waarvoor geen outputratio (enkel op basis van pensioengegeven) berekend kan worden, omdat er voor de verweduwing geen pensioen werd ontvangen en het opstellen van de breuk dus een deling door 0 inhoudt. Het gaat hier over personen die hun partner verloren terwijl deze nog actief was op de arbeidsmarkt of terwijl deze een ander type uitkering als inkomstenbron hadden. We kunnen outputratio's voor 856 weduwen/weduwenaars berekenen.

Tabel 16. Berekeningswijze vervangingsratio naar maand van verweduwing (n=883)

Maand overlijden	Noemer	Teller	Aantal
februari	januari	gemiddelde mei tot december	128
maart	gemiddelde januari en februari	gemiddelde juni tot december	124
april	gemiddelde januari tot maart	gemiddelde juli tot december	113
mei	gemiddelde januari tot april	gemiddelde augustus tot december	108
juni	gemiddelde januari tot mei	gemiddelde september tot december	88
juli	gemiddelde januari tot juni	gemiddelde oktober tot december	110
augustus	gemiddelde januari tot juli	gemiddelde november en december	110
september	gemiddelde januari tot augustus	december	102

De berekening van outcomeratio's gebeurde voor 876 eenheden. Na inspectie van de ratio's werden de twee extreemste ratio's verwijderd omdat deze de analyses disproportioneel zouden kunnen beïnvloeden en omdat het om atypische gevallen gaat:

Één weduwe kende een zeer hoge ratio van 17,4. De overleden partner van deze weduwe had net de loopbaan stopgezet en overleed in de eerste maand waarin hij een rustpensioen ontving. Wegens deze toevallige samenloop van omstandigheden viel de korte periode tussen de loopbaanstopzetting en de start van de eerste pensioenontvangsten van de echtgenoot vlak voor de verweduwing. Als gevolg is de noemer van de vervangingsratio bij deze weduwe zeer klein.

Een andere weduwe had een ratio van 8,2. Voor het overlijden had het huishouden waar zij deel van uitmaakte een klein inkomen uit een uitkering van de RVA. Na het overlijden ontving de weduwe een uitgebreid rustpensioen. Dit wijst erop dat de overleden echtgenoot een rijke loopbaan uitbouwde, maar in de periode voor zijn overlijden werkloos werd. Het lage inkomen voor het overlijden is mogelijk geen goede indicator voor de levensstandaard van dit koppel. Wegens de gunstige loopbaan van de echtgenoot is het namelijk waarschijnlijk dat het koppel een vorm van sparen toepaste, waardoor het koppel tijdens de periode van werkloosheid een reserve kon aanspreken. Inkomsten uit bezit zijn echter niet opgenomen in deze dataset dus we hebben geen zekerheid over deze veronderstelling.

De regressieanalyses met de outcomeratio als afhankelijke variabele werden uitgevoerd op basis van 874 eenheden.

Bijlage 2. Datavoorbereiding SHARE-data

Binnen deze bijlage bespreken we elementen die van belang waren bij de analyses op de SHARE-data.

Een eerste punt is het wegen van de eenheden. Voor onze analyses is de vergelijking van cases over de verschillende golven heen van belang. SHARE biedt longitudinale weegfactoren aan voor onderzoekseenheden die in de vier opeenvolgende golven werden geïnterviewd. Wegens uitval van eenheden over de verschillende golven heen en wegens de opname van nieuwe eenheden in de tweede golf, zijn deze weegfactoren slechts beschikbaar voor de helft van de weduwen en weduwnaars. Bijgevolg is het niet mogelijk de onderzoekseenheden te wegen.

Een tweede element dat van belang is, is de imputatie van ontbrekende waarden. SHARE biedt meervoudig geïmputeerde datasets aan voor de geaggregeerde inkomensvariabele. Aan de hand van de ‘fully conditional specification’ methode werden vijf geïmputeerde datasets opgesteld (Christelis, 2011). We kozen er echter voor om de geïmputeerde waarden voor deze variabele niet te gebruiken omwille van de wijze waarop de imputatie werd uitgevoerd. De imputaties werden afzonderlijk uitgevoerd voor koppels en alleenstaanden. Omdat er geen onderscheid werd gemaakt naar de huwelijksstatus van de alleenstaanden, werden missende waarden bij weduw(e)n(aars) dus niet alleen geschat op basis van beschikbare informatie over andere weduw(e)n(aars) maar ook op basis van informatie over uit de echt gescheiden en nooit-gehuwde onderzoekseenheden. Aangezien de inkomenssituatie van weduwen en weduwnaars voor ons van belang is, menen we dat het gebruik van deze geïmputeerde waarden de geldigheid van de analyses zou doen afnemen.

In één specifieke situatie maken we wel gebruik van de geïmputeerde waarden: bij de antwoorden uit golf 4 op vraag HH017 (“Samenvattend: hoe hoog was het totale inkomen, na aftrek van belastingen, van gans uw huishouden in een gemiddelde maand in het afgelopen jaar?”). Wanneer de respondent deze vraag niet wilde beantwoorden werd in golf 4 de ‘unfolding bracket’ methode toegepast. Bij deze methode wordt aan de respondent gevraagd waar het antwoord op vraag HH017 zich situeert in verhouding tot een

aantal grenswaarden. Zo verkreeg men voor een aantal respondenten die de vraag niet met een exact bedrag beantwoordden wel een waarde waarrond of een bereik van waarden waarin het werkelijke bedrag zich situeert. Bij de meervoudige imputatie werd, naast een reeks andere voorspellende variabelen, rekening gehouden met de antwoorden op de ‘unfolding brackets’ variabelen. Deze cruciale informatie verhoogt de geldigheid van de imputaties sterk. Verder werd onder andere rekening gehouden met de leeftijd, het geslacht, de opleiding, de geletterdheid, de gerapporteerde gezondheid, de nationale verdeling en de antwoorden op individuele bevraging van het inkomen. Daarom kiezen we ervoor om bij de analyses met variabele HH017 geïmputeerde waarden te gebruiken. Door het gebruik van geïmputeerde waarden, nam het aantal onderzoekseenheden waarvoor de evolutie in levensstandaard na verwezuiging op basis van vraag HH017 berekend kon worden toe met 6% (van 219 naar 232 eenheden).

Het voordeel van meervoudige imputatie is dat de variantie binnen de steekproef niet op kunstmatige wijze wordt verkleind. Voor de toepassing van meervoudige imputatie gebruikten we methode aanbevolen door SHARE (Christelis, 2011): de analyses werden voor de vijf geïmputeerde datasets afzonderlijk uitgevoerd en de uiteindelijke parameter is het gemiddelde van de vijf bekomen parameters. Als controle voor de geldigheid van de imputatie voerden we dezelfde analyse uit zonder imputaties. De verschillen tussen de resultaten van de analyses waarin wel en geen imputatie werd toegepast bleken zeer klein te zijn. Door imputatie toe te passen bij deze analyse verhogen we dus de betrouwbaarheid zonder de geldigheid aan te tasten.

